

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Факультет іноземної та слов'янської філології
Кафедра української мови і літератури

Боюн Богдана Андріївна

**Формування емоційно – цілісного ставлення учнів 5-7 класів у процесі
вивчення української літератури**

Спеціальність: 014 Середня освіта

(Українська мова і література)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник

_____В. А. Захарова,

кандидат
педагогічних наук,
доцент кафедри
української мови і
літератури

«___»_____20__року

Виконавець

_____Б. А. Боюн

«___»_____20__року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ УЧНІВ 5-7 КЛАСІВ	9
1. 1. Визначення поняття «емоційно-ціннісне ставлення» у психолого-педагогічних дослідженнях	9
1. 2. Психолого-педагогічна характеристика учнів 5-7 класів (молодший підлітковий вік).....	28
Висновки до РОЗДІЛУ 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ПОТЕНЦІЙНІ ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ УРОКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	42
Висновки до РОЗДІЛУ 2	59
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ УЧНІВ 5-7 КЛАСІВ	60
3.1. Система роботи з формування ціннісних ставлень і суджень під час вивчення вірша В. Симоненка «Лебеді материнства» та П. Тичини «Не бував ти у наших краях»	60
3.2. Аналітична робота з оповіданням В. Винниченка «Федько-халамидник» та новелою Л. Пономаренко «Гер переможений» як засіб вироблення ціннісних координат молодших підлітків	73
Висновки до РОЗДІЛУ 3	94
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Концепція «Нова українська школа» визначає основним завданням формування всебічно розвиненої особистості, патріота з активною життєвою позицією, інноватора. Однією з основ виховання школярів є виховання на цінностях, які є фундаментом формування подальшої поведінки школяра. У системі освіти українська література є дисципліною, яка допомагає реалізувати завдання принципів виховання учня нової української школи.

Література виконує важливу виховну роль для школярів, сприяє формуванню духовної національно свідомої особистості на основі загальнолюдських цінностей. Під час уроків української літератури підлітки здобувають життєвий досвід, розвивають емоційний інтелект, навчаючись розуміти власні емоції та переживання.

Нині у шкільній програмі з української літератури постає завдання формувати емоційно-ціннісні ставлення, які допоможуть у подальшому вирішувати життєві ситуації особистості. Зрозуміло, що це не може бути досягнуто без правильно організованої і серйозно поставленої роботи вчителя-словесника і школярів, без виховання в учнів інтересу аналізувати власні емоції, судження і думки.

Питання визначення пріоритетних цінностей є предметом педагогічних і психологічних досліджень, які здійснювали Л. Виготський, О. Матвієнко, С. Рубінштейн, О. Турянська, О. Флярковська та ін. Проте наукових праць, спеціально присвячених проблемі формування емоційно-ціннісних ставлень засобами художнього слова, майже немає. Тому порушена проблема у психолого-педагогічній та методичній літературі є досить важливою.

Незважаючи на посилену увагу до розвитку емоційного інтелекту з боку методистів і літературознавців, методика формування емоційно-ціннісних ставлень у процесі вивчення художнього твору розроблена ще недостатньо, навіть наявні на сьогодні розвідки чітко не вимальовують алгоритму

формування емоційних та оцінних суджень в учнів за допомогою художнього слова.

Емоційно-ціннісні ставлення учнів мають формуватися у процесі аналітичної роботи з твором, емоційного реагування, міркування над різними моделями поведінки. Важливим у формуванні емоційно-ціннісних ставлень є вивчення власних емоцій, що сприятиме не лише плідній роботі на уроці української літератури, але й розвитку емоційного інтелекту. На сучасному етапі розвитку суспільства науковці зазначають про взаємозв'язок емоційного розвитку з успішним упровадженням у життя власної мети, досягненням успіху та повноцінного життя. Окрім цього, гарно розвинений емоційний стан особистості допомагає утримувати в балансі її раціональну сферу. Визначаючи вагому роль емоційно-ціннісного ставлення в житті успішної людини, вважаємо методичний аспект формування емоційно-ціннісного ставлення слабкою ділянкою в сучасній методиці навчання української літератури, таким чином, актуальність і доцільність дослідження зумовлені потребами шкільної методичної думки, що й зумовило вибір наукової теми.

Наукова робота підготовлена відповідно до колективної теми кафедри української мови і літератури «Формування культуромовної особистості фахівця в умовах неперервної освіти» (реєстраційний номер 0118U006585 (2016–2020 рр.)

Мета дослідження – з'ясувати потенційні виховні можливості уроку української літератури як засобу появи емоційно-ціннісних ставлень учнів 5-7 класів та розробити алгоритм формування емоційно-ціннісних ставлень на уроках української літератури (на прикладі оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник», новели Л. Пономаренко «Гер переможений», поезії В. Симоненка «Лебеді материнства» та вірша П. Тичини «Не бував ти у наших краях»).

Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких основних завдань:

- охарактеризувати поняття «емоційно-ціннісне ставлення» у психолого-педагогічних дослідженнях;

- визначити психолого-педагогічні особливості поведінки учнів 5-7 класів;
- виокремити потенційні виховні можливості уроку української літератури;
- розробити алгоритм формування емоційно-ціннісного ставлення та методичні рекомендації вчителю української літератури до проведення уроків української літератури.

Об'єктом дослідження є емоційно-ціннісні ставлення учнів 5-7 класів.

Предмет дослідження – методика формування емоційно-ціннісних ставлень учнів у процесі вивчення української літератури в середніх класах.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Визначальними для написання наукової роботи стали фундаментальні дослідження у психолого-педагогічній галузі (Л. Виготський, А. Макаренко, Т. Скуріхіна, К. Ушинський, М. Фіцула та ін.). При розробці основних положень були використані праці літературознавців, присвячені аналізу художнього твору (Л. Горболіс, Т. Качак, В. Кузьменко), а також роботи філософа В. Гегеля. У роботі над третім розділом послуговуємося науковими розвідками від методистів (В. Захарова, В. Кузьменко А. Фасоля, Т. Яценко та ін.).

Специфіка предмета дослідження вимагала комплексного підходу до його вивчення та застосування цілого ряду наукових **методів**:

- **біографічний метод** був використаний під час визначення проблемно-тематичного аспекту творчості В. Винниченка, Л. Пономаренко, В. Симоненка, П. Тичини;
- **психологічний метод** дав змогу виокремити психолого-педагогічні особливості учнів 5-7 класів;
- **культурно-історичний метод** допоміг розкрити основні риси емоційно-ціннісних орієнтирів героїв у творчості В. Винниченка, Л. Пономаренко, В. Симоненка, П. Тичини, зрозуміти мотивацію вчинків та дій літературних персонажів;
- у процесі роботи над Розділом 3 скористалися перевагами **педагогічного експерименту**, що продиктував застосування алгоритму (системи

розумових операцій під час роботи з текстами досліджуваних письменників) формування емоційно-ціннісних ставлень учнів.

Наукова новизна роботи полягає:

- у здійсненні системного аналізу потенційних виховних можливостей уроку української літератури;
- у розробці алгоритму під час роботи з текстами ліричних і прозових творів із метою формування емоційно-ціннісного ставлення молодших підлітків;
- в уточненні визначення поняття «емоційно-ціннісне ставлення»;
- у розробці методичних рекомендацій для вчителя-словесника до уроку української літератури (в аспекті досліджуваної проблеми).

Апробація основних положень і висновків дослідження здійснювалась у контексті роботи науково-практичних конференцій різного типу:

1. Роль інтелектуальних цінностей у діяльності академічної спільноти// III Міжнародна науково-практична конференція здобувачів вищої освіти і молодих учених «Академічна культура дослідника в освітньому просторі: європейський та національний досвід» (14-15 травня 2020 р., м. Суми).

2. Формування знань учнів 7 класу про соціальні цінності на матеріалі поезії А. Гризуна// Усеукраїнська наукова інтернет-конференція молодих учених «Сумщина в історико-філологічному вимірі» (20 травня 2020 р., м. Суми).

3. Роль уроку української літератури у формуванні всебічно та гармонійно розвиненої особистості учня// IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Філологія, лінгводидактика, професійна комунікація в науковому дискурсі» (9 листопада 2020 р., м. Суми).

За результатами виконаного наукового дослідження маємо **публікації**:

1. Боюн Б. Дефініція поняття «емоційно-ціннісне ставлення» у психолого-педагогічній літературі // Актуальні питання філології та методології: збірник наукових праць магістрантів / за ред. В. В. Герман. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020.

2. Захарова В. А., Боюн Б. А. Роль української літератури у формуванні гуманістичних цінностей школярів: навчально-методичний посібник для студентів-філологів, викладачів закладів вищої освіти, учителів закладів загальної середньої освіти. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. 80 с.

Основні положення та результати виконаного дослідження можуть бути використані:

- на уроках української літератури в 5-7 класах закладів загальної середньої освіти;
- під час викладання курсу історії української літератури кінця XX – початку XXI століття;
- у процесі розробки спецкурсів і спецсемінарів із досліджуваної проблеми для студентів-філологів гуманітарних закладів вищої освіти;
- у написанні рефератів, курсових та інших видів дослідницьких робіт у закладах вищої освіти;
- у процесі розробки науково-методичних посібників для студентів-філологів.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури.

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено мету та завдання, окреслено об'єкт та предмет дослідження, представлено апробацію результатів магістерської роботи, визначено теоретичне та практичне значення дослідження, вказана його структура та новизна.

У **Розділі 1 «Теоретичні основи формування емоційно-ціннісного ставлення учнів»** розглянуто поняття «емоційно-ціннісне ставлення» та з'ясовано психолого-педагогічні особливості учнів 5-7 класів, проаналізовано наукові праці відомих психологів та педагогів про ціннісні ставлення. У **Розділі 2 «Потенційні виховні можливості уроку української літератури»** досліджено можливий вплив вивчення українських художніх творів на формування всебічно розвиненої особистості, її патріотичних почуттів, естетичного та емоційного розвитку. У **Розділі 3 «Методика формування**

емоційно-ціннісного ставлення учнів 5-7 класів» з'ясовано особливості методики роботи з вироблення ціннісних координат молодших підлітків, розглянуто аналітичну роботу школярів у процесі вивчення ліричного та прозового творів на прикладах творчого доробку В. Винниченка, Л. Пономаренко, В. Симоненка, П. Тичини, запропоновано методичні рекомендації вчителю-словеснику під час роботи над аналізом художнього твору на уроках української літератури. У **Висновках** констатовано реалізацію поставлених завдань, узагальнено підсумки виконаного наукового дослідження.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ УЧНІВ 5-7 КЛАСІВ

1.1. Визначення поняття «емоційно-ціннісне ставлення» у психолого-педагогічних дослідженнях

Відповідно до Програми для загальноосвітніх навчальних закладів із української літератури (5-9 класи), до очікуваних результатів навчальної діяльності належить вироблення емоційно-ціннісної сфери, яка включає «передбачення морально-етичних цінностей, що можуть формуватися в учня в процесі вивчення художнього твору» [47, с. 14]. При цьому вказується, що результат формування емоційно-ціннісного ставлення учня під час роботи над літературним твором є гіпотетичним, адже вплив мистецтва на людину має суто індивідуальний характер, тому часто є непередбачуваним. Утім, на думку авторів програми, «такий прогноз значною мірою увиразнює навчання на уроках літератури, надає йому цілісності, робить потужним націє- та людинотворчим чинником» [47, с. 14].

Емоційно-ціннісне ставлення під час вивчення творів української літератури відіграє важливу роль в ефективності вивчення та засвоєння знань. Подаємо більш детально зміст поняття «ставлення» та безпосередньо «емоційно-ціннісне ставлення» в контексті літературної освіти.

Розглядаючи навчання як цілеспрямований процес засвоєння змісту освіти, досвід емоційно-ціннісних відносин можна вважати одним із його компонентів. Зокрема, на думку І. Я. Лернера [34] та О. К. Белової [5, с 63], зміст освіти складають такі структурні компоненти та відповідні цим компонентам функції:

1) знання про світ і способи діяльності інтелектуального й практичного характеру (пізнавальна функція, коли знання створюють уявлення про навколишній світ; орієнтаційна функція, коли знання вказують напрямок та спосіб цільовідповідної діяльності; оціночна функція, коли знання визначають норми ціннісного відношення суспільства, систему ідеалів);

2) досвід здійснення способів діяльності (відтворювальна функція, коли компонент обумовлює збереження та відтворення культури);

3) досвід творчої діяльності (перетворювальна функція, коли компонент визначає здатність до перетворення світу, створення якісно нових об'єктів). Подібне спостерігаємо під час аналізу вчителем біографії та творчого доробку українських письменників;

4) досвід емоційно-ціннісного відношення (регулювальна функція, коли компонент регулює вибірковість ставлення до об'єктів діяльності, визначає відповідність діяльності та об'єктів потребам особистості, здійснює оцінку можливостей задоволення потреб, стимулює діяльність і відбивається на її темпі, якості, рівні).

Відповідно емоційно-ціннісне ставлення є одним із базових елементів освіти взагалі, а тому обов'язково включається до структури тих компетентностей, які учні опановують у ході вивчення того чи іншого навчального предмета. За М. М. Фіцулою [68, с. 118], формування вказаних елементів освіти забезпечують три головних типи навчальних предметів:

- навчальні предмети із провідним компонентом «наукові знання» або основи наук (фізика, хімія, біологія, астрономія, географія та ін.);
- навчальні предмети з провідним компонентом «способи діяльності» (іноземна мова, креслення, фізкультура, комплекс дисципліни трудового навчання, інформатика);
- навчальні предмети з провідним компонентом «художня освіта і морально-естетичне виховання» (образотворче мистецтво, музика і т. д.).

Зокрема, саме навчальні предмети першої групи найбільш активно залучені у формуванні знань учнів про світ і способи діяльності інтелектуального й практичного характеру, тоді як емоційно-ціннісне ставлення, яке є об'єктом нашого дослідження, більш активно формується в рамках навчальних предметів із компонентом «художня освіта і морально-естетичне виховання». Українську літературу можна віднести саме до цього третього типу навчальних предметів та, відповідно, вважати цю дисципліну

однією із провідних у питанні формування ціннісних орієнтацій та емоційних компетенцій учнів.

У нашому науковому дослідженні українську літературу відносимо до циклу предметів морально-естетичного виховання, бо життя і творчість письменників сповнена виховного потенціалу; людину називають людинознавством, бо вона отримує систему поведінки та вподобань, відповідно до яких людина буде діяти впродовж усього життя. Засобами художнього слова українська література виробляє естетичні почуття та смаки, формує поняття про прекрасне в житті, у вчинках, у ставленні до інших.

Одне із завдань учителя української літератури сучасної школи – це створення умов для розкриття індивідуальності учня, розвитку його самостійного мислення, системи цінностей та емоційних ставлень до змісту освітніх предметів, особливо – творів мистецтва. Оскільки література є видом мистецтва, то відповідно предмет «українська література» вважаємо у дослідженні таким, що здатен виробляти в учнів емоційно-ціннісне ставлення.

Проблема відносин людини з навколишнім світом і з собою, причини виникнення цих відносин та їх взаємодії – одна з найбільш актуальних проблем як у філософії, так і в психології та педагогіці. Свого часу А. С. Макаренко вказував, що саме ставлення становить істинний об'єкт педагогічної роботи [36, с.234]. На цьому ґрунтується і підхід, згідно з яким виховувати – це значною мірою означає створювати систему відносин між людьми, які породжують стійкі відносини певної особистості до людей, праці, суспільства, самого себе. Людина є особистістю в силу того, що вона свідомо визначає своє ставлення до навколишнього світу і для неї фундаментальне значення має свідомість не тільки як знання, а також як ставлення до чогось. Без свідомості, без здатності свідомо зайняти певну позицію немає особистості. Ставлення людини до життя та його цінностей надають факту самого існування людини певний сенс. Цю тезу вважаємо знаковою для нашого наукового дослідження.

Введення поняття «ставлення» в поле зору філософії та наукового осмислення загалом пов'язане з ім'ям В. Гегеля, який використовував його у

значенні певного розташування елементів будь-якої системи, де існує зв'язок між вхідними в неї елементами, який постійно розвивається [67, с. 180].

І. А. Зимня вважає, що ставлення – це цілісна система свідомих, вибіркового, заснованих на досвіді психологічних зв'язків із різними сторонами й об'єктами дійсності, яка виражається в діях людини, її реакціях, переживаннях і формується в діяльності та спілкуванні [23, с. 30]. Відповідно до думки Л. С. Виготського, змістовно ставлення включає в себе присвоєні людиною цінності суспільної свідомості, цінності оточення, самого життя [9, с. 58]. А. А. Леонтьєв представляє ставлення як частину внутрішнього світу людини, як характеристику тих внутрішніх смислів, які мають для людини окремі об'єкти, явища, люди [33, с. 35].

Відповідно до вказаних визначень поняття «ставлення», яке активно розроблялося ще в ХХ столітті педагогами, емоційно-ціннісне ставлення є компонентом змісту освіти, який формується у процесі освітньої діяльності та базується на інваріантній частині змісту. Розвиток ставлення сприяє розвитку досвіду навчальної та творчої діяльності учнів. Воно складається зі спрямованості на:

- мотив;
- пізнавальний інтерес;
- взаємодія, рефлексію;
- креативність.

Відповідно, ставлення виступає передумовою креативного мислення, яке сприяє розширенню зони найближчого розвитку учня. Творче мислення здатне розвиватися під час роботи над текстами художніх творів, що вивчаються за програмою з української літератури.

Ставлення як філософська категорія також тісно пов'язане з явищем ціннісної орієнтації людини та цінності загалом. Розглянемо цінність та ціннісну орієнтацію більш детально. Так, у «Тлумачному словнику сучасної української мови» слово «цінність» розглядається як:

- 1) «те, що має певну матеріальну або духовну вартість;

2) важливість чогось;

3) виражена в грошах вартість чогось» [62, с. 486].

Що ж до значення лексичної одиниці «орієнтація», то у словнику воно подається як:

1) «визначення місця свого перебування в просторі або напрямку свого руху;

2) уміння розібратися в якихось обставинах, у навколишній обстановці;

3) спрямування поглядів, діяльності залежно від конкретних умов; розрахунок на когось, щось у діяльності» [62, с. 280].

Якнайповніше визначення цінності, що відображає синтетичний характер цього поняття, наводиться у Філософському енциклопедичному словнику: «Цінність – це те, що змушує людські почуття визнати вищим над усе і до чого варто прагнути, ставитися з повагою, визнанням і поклонінням (П. Менцер)» [69, с. 507]. У сучасній психології поняття «ціннісні орієнтації» та «цінності» не ототожнюються. Більшість дослідників зазначають, що цінності є складовою ціннісних орієнтацій. Загалом психологи вважають ціннісні орієнтації як елементи, що належать до внутрішньої структури особистості, які утворені і закріплюються у процесі набутого життєвого досвіду індивіда під час соціалізації. Вони відділяють значуще для окремо взятої особистості від несуттєвого через сприйняття чи несприйняття певних цінностей. Цінності ж усвідомлюються як певна основа для сенсу та мети життя.

Поняття «ціннісні орієнтації» запровадив до наукового обігу класик соціологічної думки М. Вебер ще у 20-ті роки XX ст. До вітчизняної соціології цей термін ввів В. Ядов, розглядаючи мотивацію поведінки особистості. З того часу це явище активно досліджувалося у психологічній, соціологічній, а згодом і в педагогічній науках. Видатний психолог С. Рубінштейн, наприклад, писав: «... людина є особистістю з огляду на те, що вона свідомо обирає власне ставлення до оточення. Тому для людини як особистості таке фундаментальне значення має свідомість не лише як знання, але і як ставлення. Без свідомості, без здатності посісти певну позицію немає особистості» [43; с. 38]. На думку ж іншого психолога Б. Додонова, людині загалом є притаманною потреба в

емоційній насиченості, яка може згодом трансформуватися у потребу в певному ставленні людини до дійсності [3, с. 123].

Таким чином, на думку багатьох дослідників, основою ціннісного ставлення є емоційне переживання суб'єктом цінності предмета, тобто саме емоційне переживання є механізмом визначення суб'єктивного значення предмета. Відповідно, основу психологічного механізму набуття досвіду емоційно-ціннісних ставлень становить саме емоційне переживання, тобто з усіх зазначених найважливішим є емоційний компонент. У науковому дослідженні ми враховуватимемо емоційний фактор як один із визначальних у формуванні ціннісних установок школярів засобами художнього слова.

Розкриваючи питання формування емоційно-ціннісного ставлення учнів у процесі вивчення творів української літератури, значення власне самого поняття «емоційно-ціннісне ставлення» слід розкривати не тільки у психологічному чи педагогічному значенні, але й власне у методичному, спираючись на зміст літературного компонента. Відповідно до визначення Державного стандарту базової та повної середньої освіти, «емоційно-ціннісна лінія забезпечує розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів української, світової літератури, а також літератур національних меншин, формування світогляду учнів, їх національної свідомості, моралі та громадянської позиції [17, с. 8].

Окрім того, відомості та вимоги щодо формування цієї лінії в ході навчання української літератури містяться і в понятті загальнокультурної компетентності, яке визначається як «здатність учня аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності» [38, с. 2].

Характерно, що попередні варіанти Державного стандарту називали цю лінію аксіологічною. На нашу думку, формулювання її саме як «емоційно-ціннісної» лінії є більш доцільним та точним, воно не тільки відповідає шкільним реаліям, але сприймається вчителями як щось більш нове та актуальне на сьогоднішній день.

Науковець А. Сергієнко вказує, що учень не лише переживає відповідне ціннісне ставлення до будь-якого явища дійсності на основі власної системи цінностей, сформованої в ході виховання та навчання, але при цьому має також усвідомлювати, розуміти значущість об'єктивних якостей цієї реальності [54, с. 11]. Тільки в такому випадку можна вважати, що учень готовий до усвідомленого вибору особистісної оцінки цих явищ або до самореалізації в тому виді діяльності, до якої виникло ціннісне ставлення. Відповідно, саме емоційне переживання цінності, що є усвідомленим особистістю, становить основу вибору, зумовлює вибір вчинку, думки, переживання тощо.

У процесі визначення особистісного емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, до фактів, що вивчаються, в учнів актуалізуються емоційна, розумова та дієва сторони особистості. За висновками учених О. Турянської та О. Матвієнко, емоційно-ціннісні ставлення особистості, які мають бути актуалізовані в навчанні, являють собою єдину систему, а саме:

- «прагнення знань (пізнавальне ставлення: *«Хочу знати!»*);
- прагнення до любові, добра (моральне ставлення: *«Прагну до добра!»*);
- прагнення краси (естетичне ставлення: *«Прагну до краси!»*);
- прагнення успіху в діяльності (практичне ставлення: *«Прагну до успіху!»*);
- прагнення творчості й пошуку (творчо-пошукове ставлення: *«Прагну вирішення!»*);
- прагнення взаємодії (міжособистісне ставлення: *«Бажаю поваги, співпраці!»*) [63; с. 18].

Саме наявність комплексу цих ставлень визначає особистість, здатну до «благого» (за Б. Раселом), тобто суто людського, гуманістичного життя. Звісно, формування в учнів саме таких емоційно-ціннісних життєвих позицій у ході вивчення ними української мови та літератури є надзвичайно важливим завданням учителя-словесника та системи освіти загалом. Саме в дитячому віці

зкладаються основні ціннісні засади особистості і при цьому школа відіграє одну з головних ролей у системі формування таких позицій у підлітка.

На сьогоднішній день українське суспільство живе у просторі відновлених патріотичних та національно спрямованих цінностей, виховання яких в учнів протягом усього періоду навчання та формування в них культури самовиховання є пріоритетною задачею сучасної освіти.

Будь-яке суспільство має свою систему цінностей, які притаманні конкретній епосі його розвитку, конкретній спільноті: людству в цілому, окремій цивілізації, народу, населенню регіону, етнічній чи соціальній групі тощо. Носієм цінностей будь-якого суспільства є особистість, а тому саме особистісні цінності складають будівельний матеріал, ті самі «цеглинки», з яких складається національна система цінностей загалом.

Особистісні цінності формуються шляхом інтеріоризації (переходу у внутрішній план, «привласнення») цінностей суспільства. Поняття «особистісні цінності» пов'язується із засвоєнням певним індивідом суспільних цінностей, а отже, за ним закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо.

При цьому під цінністю ми розуміємо позитивну чи негативну значущість об'єктів довкілля для людини чи суспільства в цілому, що визначається їх залученням у сферу людської діяльності, інтересів, потреб, соціальних відносин. Критерії та способи визначення цієї значущості виражаються в моральних принципах, нормах, ідеалах, установках, цілях, притаманних народу [44, с. 484].

Твори української літератури мають необмежений потенціал вироблення засобами художнього слова установки на красиві вчинки і помисли. Літературні персонажі подають яскраві приклади позитивної поведінки і гарних вчинків.

Ціннісну орієнтацію в науковому дослідженні розглядаємо як вибіркове ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, систему її установок, переконань, переваг, які виявляються в поведінці [44; с. 484]. Цілком упевнені, що ціннісні орієнтації молодого покоління формуються під пильним наглядом батьків, учителів. Відсутність злагодженої роботи школи та родини над

формуванням в учня здорових ціннісних орієнтацій призводить до прищеплення особистості хибних цінностей, які ведуть до її деградації, відсутності в неї гуманістично спрямованих життєвих поглядів та рис характеру.

Відповідно, вибір цінностей, які будуть формуватися у школярів під час процесу виховання та навчання у школі, включаючи вивчення окремих шкільних предметів, є надзвичайно важливим аспектом. Над класифікацією цінностей працювало багато дослідників, які долучалися до галузі аксіології та ціннісних орієнтацій особистості (зокрема, це такі вчені, як І. Бех, Л. Виготський, Д. Леонтьєв, Т. Любімова та ін.). Аналіз публікацій цих дослідників показав, що всі виділені ними типи базових цінностей можна об'єднати у такі групи:

- моральні (добро, свобода, милосердя, мир, обов'язок, вірність, чесність, вдячність);
- інтелектуальні (знання, істина, пізнавальна діяльність, творчість);
- релігійні (віра, святині, обряди, реліквії);
- естетичні (краса, почуття, гармонія);
- соціальні (сім'я, етнос, Батьківщина, людство, дружба, спілкування);
- матеріальні (природні ресурси і явища, житло, одяг, знаряддя праці, матеріали, техніка, гроші);
- фізіологічні (життя, здоров'я, харчування, повітря, вода, праця) [8, с. 15].

Безумовно, ціннісні ставлення школярів більш різноманітні, ніж наведена класифікація. Будь-яка загальна теорія цінностей не може вичерпати всю різноманітність ціннісних ставлень, які виникають в житті людини. Але ця класифікація важлива для педагогічної практики під час моделювання змісту освіти і процесу навчання. Зазначені групи цінностей є базовими, оскільки вони включають у себе багато конкретних реальних цінностей. Усі цінності взаємопов'язані між собою й утворюють систему ціннісних орієнтацій суспільства чи особистості.

Загальновідомо, що система ціннісних орієнтацій концентрується навколо тріади – «істина, добро, краса». Тож учитель української літератури плануючи власну діяльність, має переосмислити способи та методи передачі інформації, передбачити використання презентаційного матеріалу, продумати фактори впливу на емоційну та мотиваційну сфери школярів.

Важливим показником сформованості ціннісного аспекту ставлення учнів до художнього твору є вміння формулювати оцінні судження. О. В. Вашуленко називає оцінним судженням висловлювання, у якому на основі аналізу змісту художніх творів стверджується або заперечується адекватність поведінки чи вчинку героя морально-етичним нормам, прийнятим у суспільстві [8, с. 16]. Відповідно, оцінне судження – це певна характеристика ставлення особистості (позитивного чи негативного) до поведінки або вчинку іншої людини, об'єкта, події, явища. Частіше за все саме оцінне судження містить розкриття мотивів, які власне й спонукали людину до вибору відповідної оцінки. Ці тези розглядаємо в нашому науковому дослідженні як пріоритетні.

Оцінні судження можуть бути об'єктивними і необ'єктивними, аргументованими (мотивованими) й неаргументованими (немотивованими), стислими й розгорнутими. Суперечливим є розділення суджень на хибні та істинні, оскільки оцінне судження, зазвичай, має індивідуальний характер та значною мірою залежить від поглядів конкретної особи. Тому, працюючи на уроці над формуванням умінь учнів виражати своє оцінне судження з приводу опрацьованого матеріалу, учитель, у першу чергу, має оцінювати його аргументованість, об'єктивність, вести ввічливу дискусію з учнем, якщо його думка видається вчителю хибною, бо йде у розріз із загальноприйнятою.

Через бесіду, відповіді учнів на уроці щодо того чи іншого художнього твору школярі отримують можливість проявити своє ставлення до прочитаного. Саме в такий спосіб формуються уявлення учнів про навколишній світ, закони людського життя, морально-естетичні почуття, правила й етичні норми поведінки. Якщо герой твору справив на учня позитивне враження, він намагатиметься наслідувати його у вчинках і стосунках із людьми, візьме собі

за приклад образ такої особистості, перейме ті цінності, які сповідує улюблений герой. Таким чином, формуючи оцінні судження в учнів, ми водночас виховуємо їх у морально-етичному плані, збагачуємо їхній морально-етичний досвід. У цьому аспекті є важливим як власне вибір художніх творів, які пропонуються до прочитання та вивчення учнями, так і вміння вчителя правильно спрямувати вивчення твору, щоб забезпечити повноцінний процес формування емоційно-ціннісного ставлення учнів.

Окрім ціннісного компоненту, поняття «емоційно-ціннісне ставлення» включає й емоційний елемент. Людські емоції і почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності. К. Д. Ушинський писав, що «ні слова, ні думки, навіть вчинки наші не виражають так ясно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почування» [64, с. 263].

Беручи за основу думки авторитетного педагога, вважаємо емоційно-ціннісний компонент уроку одним із визначальних у процесі формування емоційно-ціннісного ставлення учнів на уроках вивчення художнього твору. Уроки літератури є ефективними у процесі розвитку емоційного інтелекту, формування почуття емпатії та переживання емоційного стану героїв творів літератури, у результаті чого особистість набуває навичок комунікації в суспільстві, організації власного емоційного простору, гармонізації внутрішнього світу та досягає успіху в житті [57]. Необхідно зазначити, що у зв'язку з вищезазначеними перевагами у процесі формування емоційно-ціннісного ставлення учні починають краще ставитися до себе та оточуючих, виявляють позитивну поведінку в соціумі, досягають кращого результату в навчанні.

У наукових працях дослідники часто використовують терміни «емоції» і «почуття» як синоніми. Зазначимо, що емоції і почуття органічно взаємопов'язані, але за змістом і формою переживання вони не тотожні. Емоція – це реакція людини (або тварини) на внутрішні та зовнішні подразники, що мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення й охоплюють усі види почуттєвості та переживань [44, с. 172]. Почуття – це специфічні людські,

узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо [38, с. 197].

На відміну від почуттів, емоції не мають об'єктної прив'язки: вони виникають не щодо кого чи чого-небудь, а по відношенню до ситуації в цілому. *«Мені страшно»* – це емоція, а *«Я боюся цієї людини»* – це почуття. У якості почуття виявляється ставлення особистості до праці, подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань відрізняють одні емоції і почуття від інших, наприклад: радість від гніву, сорому, обурення, любові тощо.

Переживання емоційних станів (радості, любові, дружби, симпатії, прихильності або болю, суму, страху, ненависті, презирства, огиди тощо) завжди супроводжуються відповідним зовнішнім або внутрішнім вираженням. Зовнішні вираження емоцій та почуттів виявляються в рухах, позах, у міміці, інтонаціях мовлення, рухах очей тощо. Внутрішня вираженість переживань яскраво виявляється в серцебитті, диханні, кров'яному тиску та ін.

Психологи вказують, що в емоційній сфері людини особливе місце посідають вищі почуття, які є відображенням переживань ставлення до явищ соціальної дійсності. За змістом вищі почуття поділяють на моральні, естетичні, праксичні та інтелектуальні [38]. Рівень духовного розвитку людини оцінюють за тим, якою мірою їй властиві ці почуття. Розглянемо зміст та характеристику цих почуттів більш детально:

1. Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе.
2. Естетичні почуття – це чуття краси в явищах природи, у праці, у гармонії барв, звуків, рухів і форм. Естетичні почуття тісно пов'язані з моральними і є важливим засобом їх формування.
3. Праксичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності. Людина відгукується на різні види діяльності – трудову, навчальну, спортивну. Це виявляється в захопленні, у задоволенні діяльністю, у творчому підході, у радості від успіхів або в незадоволенні, у байдужому ставленні до діяльності.

4. Інтелектуальні почуття – це емоційний відгук на ставлення особистості до пізнавальної діяльності. Ці почуття виявляються в допитливості, чутті нового, здивуванні, упевненості або сумніві. Інтелектуальні почуття яскраво виявляються в пізнавальних інтересах, любові до знань, навчальних і наукових уподобаннях [8; 38].

Українська література як навчальний предмет володіє потужним потенціалом у вирішенні завдання формування емоційно-ціннісного ставлення учнів. Зокрема, ця задача може реалізуватися через емоційно-ціннісну складову читацької компетентності, яка передбачає такі аспекти:

- формування знань учнів про цінності та загальнолюдські моральні якості на матеріалі художньої літератури морально-етичної тематики;
- розвиток емоційної і почуттєвої сфери школярів;
- формування умінь висловлювати оцінні судження [8, с. 13–14].

Так чи інакше, саме емоційно-почуттєва сфера відіграє одне з основоположних значень у повноцінному сприйнятті та розумінні учнем прочитаного художнього твору. При цьому в контексті власне емоційного компоненту мова йде про феномен читацьких емоцій, які є складником процесу сприймання художнього твору. Читацькі емоції – це чуттєвий відгук читача, його переживання, які виникають у процесі сприймання літературного твору.

Емоційний компонент, як вказують дослідники порушеного питання, є в понятті емоційно-ціннісного ставлення провідним фактором, що буде впливати на формування ціннісного компоненту. Зокрема, від того, як саме учень сприйме прочитаний твір, які емоції та почуття прочитане викличе в нього, залежить і ступінь засвоєння учнем морально-етичного змісту твору, якість аналізу і виховний вплив прочитаного. Тобто, від емоційної включеності учня у проблематику літературного твору залежить вплив цього твору на розвиток його ціннісних орієнтирів.

Утім, не лише самостійне ознайомлення із твором важливе в цьому процесі – навіть якщо в учня ще не сформовані достатньою мірою необхідні для самостійного повноцінного опрацювання твору компетенції, учитель виконує роль провідника до світу кожного літературного твору, який вивчається в

рамках шкільної програми. Від того, як прочитає твір учитель, на чому розставить акценти, до чого приверне увагу учнів, також залежить їх ставлення до прочитаного та його змісту. Від цих двох факторів – учительського впливу та власних емоцій, викликаних твором, – залежить, що саме викличе в учнів позитивні емоції, співчуття, а що – негативне ставлення, засудження.

Уміння емоційно відгукуватися на художні образи і картини є важливим читацьким умінням, без якого неможливе повноцінне сприймання та інтерпретація художнього тексту. Специфіка діяльності емоційної сфери в ході прочитання літературного твору дозволяє виокремити такі її складові :

1. Емоційні читацькі реакції на зміст твору, які можуть виникнути як реакція на певного персонажа, вчинки героїв, події чи ситуації, описані у творі, образи природи чи почуття ліричного героя тощо. Персонаж може подобатися читачу, викликати в нього співчуття та симпатію, або ж навпаки – не подобатися, викликати ненависть, огиду. В обох випадках відбувається емоційна реакція читача на зміст прочитаного. Важливим тут є і здатність читача розрізняти емоції та почуття персонажа, здатність розуміти складну мотивацію героя до тих чи інших подій. Емоційна реакція на поведінку героїв залучає читача до чуттєвого простору книги, дозволяє йому у власній уяві пережити описані емоції та почуття.

2. Емоційні читацькі реакції на художню форму твору, стиль письменника вважаємо досить важливими у вирішенні досліджуваної проблеми. Читач може емоційно реагувати на ритм, звукосполучення, оригінальність створення образу, красу художнього слова тощо. Ці реакції можуть проявлятися, наприклад, у таких оцінках: *«Як ніжно звучать ці рядки!»*, *«Як красиво написано!»*, *«Цей вірш заворожує»*, *«Коли я читав цей твір, то уявляв себе у вирі подій»*... і т. д. [8, с. 13–14].

Відповідно, під емоційно-ціннісним розвитком учнів у нашому дослідженні ми розуміємо цілеспрямоване формування в учнів системи значущих для особистості і суспільства ціннісних орієнтацій, розвиток їхньої емоційно-почуттєвої сфери. При цьому емоційний компонент пріоритетного поняття превалює над ціннісним, оскільки оцінне судження стосовно того чи

іншого явища формується в людини, зазвичай, уже на основі емоційних реакцій та почуттів, викликаних цим явищем.

Емоційно-ціннісне ставлення є одним із базових компонентів освіти загалом, а також відіграє важливу роль саме в контексті навчання школярів української літератури, оскільки ця дисципліна належить до групи навчальних предметів із провідним компонентом «художня освіта і морально-естетичне виховання». На основі поданих вище термінів сформулюємо власне визначення терміну емоційно-ціннісне ставлення: сформована в результаті розвитку, виховання, навчання система понять, яка включає значущі для суспільства категорії, виражає оцінку дійсності та керує подальшою діяльністю і вибором людини.

Важливість формування емоційно-ціннісного ставлення учнів на уроках української літератури прописана у Державному стандарті базової та повної середньої освіти та передбачене Програмою для загальноосвітніх навчальних закладів з української літератури (5-9 класи).

Як відомо, емоційно-ціннісне формування особистості здійснюється протягом усього періоду навчання в школі. При цьому закладаються основи ціннісних орієнтацій учнів ще в молодших класах, а паралельно з цим розвиваються і вольові якості школярів. Окрім того, саме молодший шкільний вік проявляє особливу сенситивність до емоційного розвитку.

У середній та старшій школі продовжується вироблення емоційно-ціннісного ставлення учнів та закріплюються ті базові ціннісні орієнтації, закладені на дошкільному та молодшому шкільному рівнях. Відповідно, актуальним є вивчення проблеми розвитку емоційної і почуттєвої сфери підлітків, їх умінь висловлювати оцінні судження, своє ставлення до себе, інших, світу, умінь правильно оцінювати свої вчинки та вчинки інших, специфіки прищеплення загальнолюдських і національних цінностей у процесі навчання українській літературі.

Програма з української літератури дає перелік емоційно-ціннісних ставлень, які мають бути сформовані в учнів у процесі вивчення творів

українських письменників. Такі відомості включають тему та назву цінностей, що представлені в Таблиці 1.1, 1.2, 1.3.

Таблиця 1.1

Перелік емоційно-ціннісних ставлень, які необхідно сформувати в учнів п'ятого класу

№	Емоційно-ціннісне ставлення	Теми та твори, на основі яких формуються емоційно-ціннісні ставлення
1	Ціннісне ставлення до Батьківщини	Зірка Мензатюк «Таємниця козацької шаблі», «Література рідного краю»
2	Шанобливе ставлення до світоглядних уявлень наших предків.	«Міфи і легенди давніх українців», «Історичне минуле нашого народу», Олександр Олесь «Заспів», «Україна в старовину», «Похід на Царгород», «Ярослав Мудрий»
3	Ціннісне ставлення до моральних якостей особистості	«Народні казки», Іван Франко «Фарбований Лис», Василь Королів-старий «Хуха-Моховинка», Василь Симоненко. «Цар Плаксій та Лоскотон», Микола Вінграновський. «Сіроманець»
4	Ціннісне ставлення до інтелектуальних знань та здібностей	«Із народної мудрості», Леонід Глібов «Химерний, маленький...», «Що за птиця?», «Хто вона?», «Хто розмовляє?», «Хто сестра і брат?», Григорій Тютюнник «Дивак»
5	Ціннісне ставлення до мистецтва та естетичних почуттів	«Слово в житті людини», «Рідна Україна. Світ природи»
6	Ціннісне ставлення до природи	«Рідна Україна. Світ природи»

7	Ціннісне ставлення до людського життя та здоров'я	Галина Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»
---	---	--

Таблиця 1.2

Перелік емоційно-ціннісних ставлень, які необхідно сформувати в учнів шостого класу

№	Емоційно-ціннісне ставлення	Теми та твори, на основі яких формуються емоційно-ціннісні ставлення
1	Ціннісне ставлення до Батьківщини	«Пісні літературного походження», Микола Вороний «Євшан-зілля»
2	Шанобливе ставлення до світоглядних уявлень наших предків.	«Календарно-обрядові пісні», «Народні колискові пісні»
3	Ціннісне ставлення до моральних якостей особистості	Тарас Шевченко «Думка» («Тече вода в синє море»), «Іван Підкова», «Володимир Рутківський «Джури козака Швайки» («На козацьких островах»), Емма Андіївська «Казка про яян», «Говорюща риба», «гумористичні твори»
4	Ціннісне ставлення до інтелектуальних знань та здібностей	«Книжка в житті людини»
5	Ціннісне ставлення до	«Книжка в житті людини», Ігор Калинець «Стежечка», «Блискавка», «Веселка», «Криничка»,

	мистецтва та естетичних почуттів	«Дим»
6	Соціальні ціннісні ставлення (сім'я, людство, дружба, спілкування)	«Я і світ», «Пригоди і романтика»
7	Ціннісне ставлення до людського життя, здоров'я та фізичної сили	Володимир Рутківський «Джури козака Швайки» («На козацьких островах»)

Таблиця 1.3

Перелік емоційно-ціннісних ставлень, які необхідно сформувати в учнів сьомого класу

№	Емоційно- ціннісне ставлення	Теми та твори, на основі яких формуються емоційно-ціннісні ставлення
1	Ціннісне ставлення до Батьківщини	«Про минулі часи», Василь Симоненко «Лебеді материнства»
2	Шанобливе ставлення до світоглядних уявлень	«Із пісеньних скарбів», «Ми – українці»

	наших предків, традицій та обрядів.	
3	Ціннісне ставлення до моральних якостей особистості. Спонування до творення добра	Андрій Чайковський «За сестрою», Григій Тютюнник «Климко», Ліна Костенко «Дош полив...», «Кольорові миші», «Чайка на крижині», «Крила», Марина Павленко «Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських», Любов Пономаренко «Гер переможений»
4	Ціннісне ставлення до мистецтва та естетичних почуттів	«Художній твір як явище мистецтва, новий ірреальний світ, створений письменником», Андрій Малишко «Пісня про рушник», «Чому, сказати, й сам не знаю»
5	Соціальні ціннісні ставлення (сім'я, людство, дружба, спілкування)	Михайло Стельмах «Гуси-лебеді летять...», Богдан Лепкий «Мишка (Казка для дітей, для малих і великих)», Василь Симоненко «Лебеді материнства»
6	Ціннісне ставлення до людського життя, здоров'я та фізичної сили	«Ти знаєш, що ти — людина...», Олександр Гаврош «Неймовірні пригоди Івана Сили»

Таким чином, емоційно-ціннісне ставлення є важливим компонентом освіти, який формується на уроках української літератури шляхом вираження суб'єктивного ставлення, емоційних відгуків, виявлення вищих почуттів, переживання емоційних станів. У результаті вивчення й осмислення психолого-педагогічних досліджень були виявлені базові типи емоційно-ціннісних ставлень: моральні, інтелектуальні, релігійні, естетичні, соціальні, матеріальні, фізіологічні та позитивний вплив таких ставлень на учнів у процесі вивчення української літератури.

З огляду на це, розглянемо психолого-педагогічні характеристики учнів 5-7 класів закладу загальної середньої освіти та визначимо позитивні та негативні особливості підліткового віку в контексті потенціалу формування в цьому віці емоційно-ціннісного ставлення на уроках української літератури.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика учнів 5-7 класів (молодший підлітковий вік)

Найважчим і найскладнішим з усіх дитячих вікових груп, що представляють собою період становлення особистості, є підлітковий вік. Але, незважаючи на всю складність досліджуваного вікового періоду, він є найвідповідальнішим у житті кожної людини, адже саме в цей час складаються основи моральності, формуються соціальні установки, ставлення до себе, до людей, до суспільства.

У педагогічній літературі хронологічні межі молодшого підліткового віку точно не фіксовані. Різними авторами у якості підліткового віку виділяються періоди від 10-11 років до 15 років або від 11-12 до 15 років. Це часто залежить від того, чи розглядається як особливий етап розвитку ранній юнацький вік.

Підлітковий вік називають перехідним віком, тому що в цей період відбувається дорослішання дитини. Оскільки дитинство вже пройшло, але фізична, психічна та емоційна зрілість ще не настали, молодший підлітковий вік можна вважати несформованим. Саме тому цей вік прийнято класифікувати як перехідний. Розглянемо більш докладно особливості дітей молодшого підліткового віку, бо він є предметом нашого наукового розгляду.

Для підліткового, або перехідного, віку притаманні значні зміни в поведінці дитини, новоутворення та такі психологічні особливості, як криза підліткового віку, що обов'язково мають враховуватися в навчальному процесі. Також у цьому віці стають стабільними риси характеру й основні форми міжособистісного спілкування і поведінки. Головні мотиваційні лінії цього вікового періоду, пов'язані з активним прагненням до особистісного самовдосконалення, – це самопізнання, самовираження і самоствердження.

Більш високий рівень самосвідомості – це головна нова риса, яка з'являється у психології підлітка, порівняно з дитиною молодшого шкільного віку [30].

Загалом, психологи характеризують підлітковий вік як період перебудови підлітка на всіх рівнях: психологічному, фізіологічному, соціальному. Так, у рамках фізіології підлітковий вік становить період активного статевого дозрівання дітей, прискореного фізичного розвитку – в організмі молодої людини відбуваються важливі зміни, у тому числі з'являються вторинні статеві ознаки. Бурхлива перебудова організму супроводжується і тимчасовими порушеннями роботи процесів нервової системи, що призводить до значного зниження працездатності, падіння інтересу до навчання, появи неуважності та розсіяності.

Окрім того, 13-14 років – вік емоційної неврівноваженості, адже діти легко збуджуються, не завжди можуть «взяти себе в руки», що веде до погіршення стану дисципліни, особливо якщо діти вже втомлені, або хвилюються – вони починають вести себе шумно, голосно сміятися чи говорити, що є способом реакції на напругу та збудження.

Спостереження за дітьми цієї вікової категорії дозволяють констатувати, що в них відсутні навички управління такими станами, тому контролювати себе їм часто важко. Настрій підлітків піддається різким перепадам (переходи від нестримних веселощів до депресивної пасивності). Зростає образливість, дратівливість. Навіть незначне зауваження з боку дорослих або однолітків нерідко призводить до бурхливої реакції. Емоції підлітка рухливі й суперечливі. Підвищена чутливість, запальність у дрібницях може поєднуватися з холодністю, черствістю. Сором'язливість легко переходить у розв'язність або грубість.

Окрім того, у цей період становлення особистості посилюється розвиток самосвідомості, з'являються такі новоутворення, як почуття дорослості та «Я-концепція». Почуттям дорослості називають ставлення підлітка до себе як до дорослої людини та усвідомлення самого себе дорослим. Виявляється це почуття в тому числі й у потребі дорослого ставлення до підлітка з боку інших людей, прагнення до самостійності, відокремлення від батьків. У підлітка

з'являються власні смаки та вподобання, які він, окрім того, хоче захистити від втручання батьків чи кого б то не було із дорослих. Часто спостерігається поява своєрідного «морального кодексу» у спілкуванні з однолітками, слідування чіткій лінії поведінки. Однак дотримуватися цього кодексу підлітки можуть не завжди, вони вже вважають себе дорослими, але ще не вміють аналізувати свої власні вчинки та вчинки інших, а також відповідати за них.

У підлітків досліджуваної вікової категорії формуються такі якості мислення: послідовність, гнучкість, точність, самостійність, критичність. Вони виявляються в тому, наскільки доказово, системно викладають учні свої думки, зберігаючи їх логічну зв'язність і стрункість, як швидко переходять від одного виду мисленнєвої діяльності до іншої. Психічний розвиток підлітка нерозривно пов'язаний із далшим розвитком процесу мовлення, що відбувається завдяки оволодінню ним багатствами рідної мови, її лексичними, граматичними і фонетичними засобами. Сприймання супроводжується пошуком, міркуваннями. При цьому зазнають позитивних змін психічні процеси підлітка, вони активно розвиваються, наближаючись у своїх параметрах до «дорослого» рівня. Важливий вплив на пізнавальну сферу підлітка справляє мислення, внаслідок чого відбувається інтелектуалізація пізнавальних процесів. Сприймання супроводжується пошуком, міркуваннями. Пам'ять побудована на аналізі та розумінні матеріалу і спирається на використання прийомів запам'ятовування.

Увага підлітка стає необхідним компонентом його вмінь вчитись. Виробляється свідоме зосередження на певних об'єктах, що відзначається тривалістю та стійкістю щодо відволікань. Зростають можливості розподілу та переключення уваги, обсягу та її концентрації. Поступове накопичення знань учнями спирається на зростання обсягу пам'яті. Таке зростання відзначається не лише кількісними показниками, але також якісним перетворенням матеріалу, що зберігається в пам'яті. Найсуттєвішою зміною мислення підлітка є набуття останнім якостей теоретичності, формальності, рефлексивності. Мислення підлітка активне, самостійне, творче, що дозволяє використати його як засіб пошукової діяльності, спрямованої на пізнання нового.

Л. С. Виготський вважав, що в центрі структури самосвідомості підлітка не тільки мислення, а й уява. Мрії підлітка не пов'язані з реальною ситуацією, підліток «працює» з категорією можливого [29, с. 183]. Таким чином, поглиблена самосвідомість підлітка дозволяє йому по-новому сприймати навколишній світ як матеріальний, так і духовний. Здатність до теоретичного мислення, привласнення системи наукових понять у різних галузях знань, у тому числі і для пізнання себе, призводить до швидкого розвитку особистісної рефлексії та, на основі цього, до інтенсивного розвитку самосвідомості.

Якщо питання про існування відмінностей у мисленні дітей і дорослих давно вирішене в рамках психології розвитку на користь існування цих відмінностей, то питання про самі процеси зміни мислення, переходи від однієї форми до іншої хвилює і сучасних дослідників. Д. Кітінг [3, с. 556] виділив п'ять особливостей мислення підлітка, що відрізняють його від мислення конкретними операціями, типового для стадії середнього дитинства:

- уміння міркувати про можливості, які не дані безпосередньо;
- випереджальне мислення, планування;
- гіпотетично-дедуктивне мислення. Процес мислення включає висування і систематичну перевірку гіпотез. Це одна з особливостей наукового мислення;
- мислення про мислення. Це так зване метапізнання, або мислення вищого порядку;
- мислення, що виходить за загальноприйняті рамки, яке часто пов'язують із юнацьким ідеалізмом.

Таким чином, розвиток когнітивних процесів у школярів досягає такого ступеня, що вони стають майже готовими до здійснення всіх видів інтелектуальної діяльності дорослої людини, у тому числі й найбільш важких. Молодші підлітки починають проявляти інтерес не тільки до питань, у яких розглядається теорія, їх починає цікавити сам хід аналізу, способи доказів. Їм подобається, якщо педагог пропонує вибирати рішення між різними точками зору, вимагає обґрунтування тих чи інших тверджень; вони виявляють бажання

брати участь у дискусіях щодо суперечливого питання, відстоюючи свою думку.

При цьому прагнення зайняти значущу позицію в суспільстві, у світі дорослих зробить пізніше вже старшокласника особливо сензитивним до соціальних цінностей, полегшує їх засвоєння. Участь у групах однолітків виступає як особливий спосіб включення підлітка в життя.

Зміни відбуваються не лише на фізіологічному та психологічному рівні, але й у навчальному процесі. Зокрема, вступ дитини до 5-го класу знаменується зміною навчальної та соціальної ситуації, що висуває перед учнем якісно нові завдання порівняно з початковою школою. Тому важливим для учня 5 класу є забезпечення успішної адаптації до системи навчання в середній освітній ланці, яке сприяє перспективності подальшого її особистісного розвитку. Серед чинників, що впливають на успішність переходу до основної школи, велике значення має зміна форм організації та умов навчання. Це можуть бути такі чинники, як:

- проведення уроків різними вчителями, які мають різні індивідуальні особливості поведінки та діяльності, рівень вимог, оцінювання тощо;
- невміння (чи небажання) вчителів-предметників враховувати вікові та індивідуальні особливості дітей;
- кабінетна система навчання, що висуває підвищені вимоги до дисципліни та зменшує час на відпочинок, що посилює втомлюваність і знижує працездатність п'ятикласників;
- збільшення навчального навантаження (поява нових навчальних дисциплін, зменшення ролі наочності, перехід до нового, теоретичного, рівня викладання матеріалу, збільшення як кількості, так і інтенсивності та інформативності уроків);
- можлива зміна класу чи школи у зв'язку зі спеціалізацією навчального закладу, що означає зміну усталених стосунків з однокласниками та вчителями; зміна режиму дня.

Таким чином, необхідність швидко пристосуватися до нових вимог, виправдовувати очікування вчителів та батьків у плані навчальної успішності при подібних різких змінах умов навчання є стресогенним фактором та зумовлює можливість виникнення дезадаптації у школярів цієї ланки.

Шлях пізнання підлітком самого себе – складний та може виливатися у відчуженість або негативні прояви поведінки: прагнення протистояти будь-яким твердженням та почуттям дорослих, що, зазвичай, породжує конфлікти. У цей час важливо проводити роботу з батьками дітей, пояснюючи їм особливості підліткового віку, даючи розуміння того, що подібна поведінка є закономірністю розвитку дитини та означає її прагнення знайти власну індивідуальність, пізнати власне «Я».

Якщо підліток часто схильний до конфліктів із дорослими – батьками, вчителями, то в міжособистісному спілкуванні з однолітками він зазвичай зорієнтований на довірливі стосунки та надає великої ваги дружбі, взаємопідтримці. Саме в дружбі між підлітками відбувається моделювання соціальних взаємовідносин, засвоюються навички рефлексії наслідків своєї поведінки, соціальні норми взаємодії людей, моральні цінності [42, с. 34].

Психолог Куранова [32, с. 97] зауважує, що потенціал до навчальної діяльності у підлітків значний, адже активно розвиваються психічні процеси, збільшується розумова активність учнів, але здібності розвиваються тільки в діяльності, яка викликає позитивні емоції. Успіх чи невдача відчутно впливають на мотивацію навчання. Оцінки при цьому відіграють велику роль: висока оцінка дає можливість підтвердити свої здібності. Збіг оцінки і самооцінки важливий для емоційного благополуччя підлітка. В іншому випадку неминучий дискомфорт і навіть конфлікт. Враховуючи фізіологічні особливості віку, можна зрозуміти і крайню емоційну нестабільність підлітків.

Розглядаючи формування емоційно-ціннісного ставлення підлітків, у науковому дослідженні особливу увагу звертаємо саме на емоційну та ціннісну структури особистості молодшого підлітка. Так, у силу специфіки віку підліток будує собі емоційно виражений ідеал, тому важливо допомагати дитині наповнювати його моральним змістом, оскільки «ідеальне Я» має важливе

значення для розвитку Я-концепції. Важливою потребою молодшого підлітка є потреба емоційного самовираження і взаємодії. Оскільки емоційна сфера є невід'ємною від раціональної, когнітивної у структурі самосвідомості, для розвитку понятійного й абстрактного мислення молодшому підлітку необхідне емоційне наповнення його діяльності, спілкування і поведінки. У цілому, підлітковий вік вважається особливо «емоційно насиченим», при цьому можуть виникати емоційні порушення, і як наслідок – порушення психіки, про що зазначав дослідник А. Г. Грецов [16, с. 55].

Емоції підлітків значною мірою пов'язані зі спілкуванням. Через це особистісно-значущі взаємини з іншими людьми встановлюють як зміст, так і характер емоційних реакцій. Для емоційної структури підлітків виділяємо характерні риси:

1. Висока емоційна збудливість, через яку підлітки розрізняються запалом, божевільним проявом особистих почуттів, пристрасністю: вони посилено хапаються за будь-яку захоплюючу справу, завзято захищають власні принципи, готові «вибухнути» за найменшу неправду до себе і своїх друзів.

2. Висока стійкість емоційних переживань – зокрема, підлітки протягом тривалого часу не забувають образи.

3. Плутаність почуттів: нерідко підлітки досить емоційно відстоюють свого товариша, хоча розуміють, що той гідний несхвалення; володіючи високорозвиненим почуттям власної гідності, вони можуть заплакати від образи, хоча усвідомлюють, що плакати соромно.

4. Виникнення переживання не тільки щодо оцінки підлітками іншими, але і щодо приводу самооцінки. У таких випадках на допомогу «приходять» літературні персонажі: Федько з оповідання В. Винниченка «Федько - Халамидник».

5. Сильно сформоване почуття приналежності до групи, від чого підлітки гостріше і болючіше переживають осуд друзів, ніж осуд дорослих або вчителя.

6. Пред'явлення високих умов до дружби, в основі якої лежить єдність інтересів, моральних почуттів; дружба у підлітків міцніша, більш довга; під

впливом дружби змінюються і підлітки, правда, не завжди в позитивну сторону; поширена групова дружба.

7. Прояв громадянського почуття патріотизму [16].

Інтенсивний розвиток самосвідомості, критичного мислення призводить до того, що учень у підлітковому віці зауважує протиріччя не тільки в навколишньому світі, але і всередині власної думки про себе. Це часто є причиною для зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе, проявляючись у різкому сплеску невдоволення собою і в поєднанні протилежних якостей, як самовпевненість і боязкість, нелюдськість і підвищена чутливість, зухвалість і сором'язливість.

Гострота і тривалість перебудови колишнього ставлення до навколишнього світу і до самого себе знаходять форму психологічної кризи, яка супроводжує і поглиблюється кризою в системі виховання підлітка, коли зустрічаються старі його форми і потреби підростаючої людини в самореалізації. Усі ці негативні тенденції часто можуть стати базою для прояву агресивної поведінки підлітків. На допомогу прийде урок української літератури, на якому актуалізуватиметься поведінка літературних героїв, робитимуться висновки; учнів спонукатимуть до прояву позитивних емоцій, викликатимуть емоційні реакції і почуття.

Таким чином, у підлітковому віці через складність і суперечність особливостей підростаючих дітей, внутрішніх і зовнішніх умов їх формування можуть розкриватися ситуації, які порушують здоровий хід особистісного розвитку, формуючи конкретні передумови для походження і прояву емоційної стійкості. Емоційна стійкість є одним із факторів, що впливають на формування особистості підлітка.

Загальноприйнятою позицією, на думку вітчизняних і зарубіжних дослідників, вважається позиціонування підліткового віку як особливого етапу розвитку, у процесі якого формуються ціннісно-сміслові сфери особистості. Саме в період підліткового віку відбуваються якісні зміни у самосвідомості дитини, що є визначальною умовою для формування цінностей підлітка. Саме

цей вік вважається багатьма дослідниками сензитивним, що пов'язано із засвоєнням дитиною різноманітних ціннісних норм і орієнтирів.

Очевидно, що на характер формування, становлення і розвитку цінностей сучасного підлітка впливають численні зовнішні та внутрішні чинники. У своїх дослідженнях Ф. Райє до зовнішніх чинників відносить елементи мікро- та макросередовища (до перших включені референтні групи і їх цінності, включаючи найближче оточення, тоді як другі охоплюють традиційну систему загальнолюдських цінностей, культуру, ЗМІ та різні соціальні інститути); до внутрішніх чинників автор відносить стать, вік, здібності, індивідуальні задатки, потреби індивіда та ін. [49]

О. Флярковська [70] вказує, що підлітковий вік загалом характеризується виробленням ціннісних орієнтацій: спрямованості на певні цінності – еталони життя. Ціннісні орієнтації розширюють межі соціальної ситуації розвитку, виводять підлітка на вищий рівень стосунків зі світом. Відповідно, найважливішими результатами навчально-виховного процесу є вміння підлітка об'єктивно оцінювати себе в світі, що розвивається, використовувати навички самоосвіти й саморегуляції, готовність до активної конструктивної взаємодії з людьми та прийняття відповідальних, життєво важливих рішень.

Життя підлітка повинно бути заповнене певними змістовими відносинами, інтересами, переживаннями. Саме в підлітковому віці починає встановлюватися коло інтересів, яке поступово набуває стійкості. Це коло інтересів є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітка. У цьому віці відбувається переключення інтересів із приватного і конкретного на абстрактне і загальне, спостерігається зростання інтересу до питань світогляду, релігії, моралі та естетики, розвивається інтерес до психологічних переживань інших людей і до своїх власних.

Загальноприйнятою є теза про сензитивність школярів досліджуваного віку до засвоєння системи норм взаємовідносин у суспільстві, у тому числі й моральних норм. Ціннісні орієнтації визначають спрямованість особистості молодшої людини на цілі та засоби діяльності, таким чином висловлюють її

ставлення до світу. Тому ціннісні орієнтації розглядаємо як елемент світогляду особистості, що формується.

Основне новоутворення старшого шкільного віку – відкриття «Я», формування рефлексії (відображення себе у своєму образі «Я»), розуміння своєї індивідуальності та її властивостей, поява життєвого плану, установки на свідомі сфери життя, що спрямовує «Я» на практичне включення в різні види життєдіяльності. Цей процес супроводжується різними проявами як негативними, так і позитивними.

Що ж стосується особливостей формування особистості підлітка, то слід зазначити, що його самосвідомість набуває якісно новий характер, вона пов'язана з потребою зрозуміти й оцінити морально-психологічні якості своєї особистості вже у плані певних життєвих цілей і устремлінь. Якщо підліток оцінює себе стосовно теперішнього, то старший школяр – стосовно майбутнього.

Особлива риса морального розвитку досліджуваного віку – посилення ролі моральних переконань, моральної свідомості в поведінці. Саме на цьому етапі формується вміння вибирати правильну лінію поведінки в різних умовах і обставинах, потреба діяти відповідно до власного морального кодексу, зі своїми моральними установками і правилами, свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Формування ціннісної структури в період підліткового віку визначається характерною специфічною ситуацією розвитку. У цьому віці починає складатися стійке коло інтересів, що є психологічною базою ціннісних орієнтацій учнів. Також відбувається переключення інтересів із приватного на загальне, спостерігається збільшення інтересу до питань етики, моралі і світогляду. Розвивається інтерес до переживань як власних, так і переживань інших. Відбувається це через перехід від дитинства до дорослості й необхідності самовизначення і подальшого вибору життєвого шляху.

Відповідно підлітковий вік містить як негативні, так і позитивні передумови формування емоційно-ціннісного ставлення учнів. Позитивним фактором, зокрема, є підвищений інтерес підлітків до питань моралі, етики,

людяності, добра та зла тощо. Підлітковий вік є сензитивним для розвитку ціннісних орієнтацій особистості, тому розкриває широкі можливості для залучення підлітка до обговорення важливих питань та проблем філософського, світоглядного характеру.

У процесі вивчення оповідання «Федько-халамидник» В. Винниченка учням будуть цікавими питання дружби і товариськості. Підлітки багато чому можуть навчитися як у Федька – позитивним якостям характеру, так і у Толика – головного персонажа оповідання, вчинки якого викликатимуть в учнів емоції неприязні, зневаги.

Утім, підлітки також демонструють емоційну нестабільність, «вибуховість» та часто непередбачуваність поведінки. Часто їм притаманний негативізм, небажання вчитися, агресивні та інші негативні прояви психологічної кризи підліткового віку. Відповідно, щоб побороти ці негативні прояви, учитель та колектив школи загалом, при співпраці з батьками учнів, мають забезпечити високий рівень навчально-виховного процесу, залучати прийоми корекції поведінки, індивідуального підходу до «складних» підлітків. Лише справившись із негативними проявами підліткової кризи та навчивши підлітка базовим навичкам контролю над емоціями та вміння спрямовувати їх у позитивне русло, вчитель може проводити подальшу ефективну роботу над формуванням емоційно-ціннісного ставлення учнів до явищ оточуючої дійсності, так само, як і до сюжетів, героїв та концепцій прочитаних творів на уроках української літератури.

Отже, віковий психолого-емоційний розвиток особливо впливає на почуття, емоції та сприйняття навколишнього світу учнів 5-7 класів, які перебувають у підлітковому віці та загострено сприймають власну особистість, здійснюють переоцінку авторитетів та цінностей. Учителю української літератури варто врахувати психологічні особливості досліджуваної вікової категорії школярів, оскільки цей фактор вважаємо визначальним у процесі становлення емоційних оцінок та ціннісних суджень школярів. Українська література як навчальна дисципліна у школі має беззаперечні можливості

результативно використати свій виховний потенціал і спрямувати чітко на формування емоційно-ціннісного ставлення учнів у цілому.

Висновки до Розділу 1

У розділі розглянуто теоретичні аспекти проблеми формування емоційно-ціннісного ставлення учнів під час вивчення української літератури. У ході аналізу порушеного питання визначено, що вироблення емоційно-ціннісної сфери включає становлення морально-етичних цінностей, які можуть формуватися в учня у процесі вивчення художнього твору.

Визначено поняття основних компонентів терміну – ставлення, цінність; розглянута емоційна сторона цієї категорії. Ставлення визначається як цілісна система свідомих, вибіркових, заснованих на досвіді психологічних зв'язків із різними сторонами й об'єктами дійсності, яка виражається в діях людини, її реакціях, переживаннях і формується в діяльності та спілкуванні.

Основою ціннісного ставлення є емоційне переживання суб'єктом цінності предмета, тобто саме емоційне переживання є механізмом визначення суб'єктивного значення предмета. Відповідно основу психологічного механізму набуття досвіду емоційно-ціннісних ставлень становить саме емоційне переживання, тобто з усіх зазначених найважливішим є емоційний компонент.

У ході дослідження визначено, що емоційно-ціннісне ставлення є одним із базових компонентів освіти загалом, а також відіграє важливу роль саме в контексті навчання школярів української літератури, оскільки ця дисципліна належить до групи навчальних предметів із провідним компонентом «художня освіта і морально-естетичне виховання». Важливість формування емоційно-ціннісного ставлення учнів на уроках української літератури прописане в Державному стандарті базової та повної середньої освіти і передбачене Програмою для закладів загальної середньої освіти з української літератури (5-9 класи).

Окрім того, у першому розділі дослідження визначено психолого-педагогічні особливості учнів 5-7 класів. Наголошується, що підлітковий вік містить як негативні, так і позитивні передумови формування емоційно-ціннісного ставлення учнів. Позитивним фактором, зокрема, є підвищений інтерес підлітків до питань моралі, етики, людяності, добра та зла тощо.

Доведено, що підлітковий вік є сензитивним для розвитку ціннісних орієнтацій особистості, тому розкриває широкі можливості для залучення підлітка до обговорення важливих питань та проблем філософського, світоглядного характеру. При цьому формування ціннісної структури в період підліткового віку визначається характерною специфічною ситуацією розвитку. У цьому віці починає складатися стійке коло інтересів, що є психологічною базою ціннісних орієнтацій учнів.

У розділі визначені теоретичні передумови формування емоційно-ціннісного ставлення учнів під час вивчення української літератури та психолого-педагогічні аспекти підліткового віку, що будуть враховані в подальшій емпіричній частині дослідження.

Навчальній дисципліні «Українська література» відводимо в науковій роботі пріоритетну роль у плані вироблення емоційних реакцій і суджень, оцінних характеристик учнів. Бесіди про життєві подвиги українських письменників, аналіз вчинків і поведінки літературних персонажів сформують у молодших підлітків правильні уявлення про світ, закони людського життя, що розглядаються в науковій розвідці як передумова для формування емоційно-ціннісного ставлення, яке визначаємо як основу для подальшого набуття і розвитку морально-етичного досвіду школяра.

РОЗДІЛ 2. ПОТЕНЦІЙНІ ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ УРОКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Школа займає друге місце в рейтингу чинників, що впливають на формування та виховання морально-духовної, життєво компетентної особистості. До основних орієнтирів виховання учнів у процесі отримання шкільної освіти належать такі елементи, як «формування цінностей і ставлень особистості до себе і людей, суспільства і держави, природи і здоров'я, праці та мистецтва» [48]. Вважаємо урок української літератури дисципліною, що повністю сприяє реалізації завдань змісту літературної освіти та принципам виховання. Слід зауважити, що «виховання на цінностях» є одним із компонентів формули нової української школи (НУШ).

Загальновідомо, що предмет української літератури пов'язаний з історією України, історією української культури та народознавством, філософією, соціологією, психологією, фольклором, музикою, живописом, театром, кіно, скульптурою, архітектурою, декоративно-прикладним мистецтвом. Поєднуючи всі види мистецтва та зазначені науки, залучаючи культуру читання та мистецтво слова, урок української літератури є фундаментальним предметом у формуванні світогляду, цінностей усебічно розвиненого учня української школи.

Заслуговує на особливу увагу міркування науковця А. Фасолі про формування духовної особистості школяра та його бачення розвиненого учня: «Гармонійний розвиток особистості – це не пропорційний розвиток його складових, а розвинення тих із них, які є визначальними для формування особистості» [65, с. 22]. Потенційні виховні можливості уроку української літератури задовольняють вимоги формування гармонійно розвиненої особистості.

Формування національних і загальнолюдських цінностей є одним із компонентів мети вивчення української літератури в школі. Науковець І. Б. Бічікашвілі вважає світогляд пріоритетним чинником формування цінностей особистості, згодом – її поведінкової діяльності.

Дослідник розглядає світогляд як сукупність суджень про себе, суспільство, природу, Космос, Бога. Відповідно до Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з української літератури для 5-9 класів, засобами української літератури, художнього слова можемо формувати світогляд. Отже, уроки української літератури є визначальними у процесі формування світогляду учнів, а твори української літератури допомагають утверджувати цінності, які надзвичайно важливо виробляти в учнів на сучасному складному етапі розвитку українського суспільства.

Б. Степанишин урок української літератури розглядає як засіб розвитку та виховання емоцій учня, його емпатії. Саме у принципі емоційності український педагог вбачає самотність уроку української літератури, аргументуючи ефективним і високим результатом закріплення матеріалу за умови його залучення. Форми і методи навчання уроків української літератури покликані розвивати емоційний інтелект. Одним із результатів їх використання є становлення й самореалізація особистості.

Усвідомлення власних емоцій та думок є одним із методів розвитку емоційного інтелекту та емпатії. Відповідно до наказу «Про основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», результатом шкільного виховного процесу є стійке ціннісне ставлення до свого психічного «Я» (основою якого є усвідомлення своїх думок та емоцій, сприйняття себе). У процесі ознайомлення з українськими народними творами («Яйце-райце», «Про правду і кривду», «Мудра дівчина», «Ох», «Летючий корабель») та літературними казками («Фарбований Лис» І. Франка, «Хуха-Моховинка» В. Короліва-Старого, «Цар Плаксі та Лоскотон» В. Симоненка, «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Г. Малик) учні 5 класу уважно сприймають інформацію про події, одночасно переживаючи відповідні емоційні стани, висловлюють власні думки, породжені емоціями. Для виголошення учнями їх думок та ставлень доцільним буде використання завдань типу «послухай «колискову» у виконанні народної артистки України Ніни Матвієнко; поділися зі своїми однокласниками враженнями від пісні», «опиши, яким ти уявляєш ліричного героя твору; яке його ставлення до

Батьківщини?», «який момент у міфі «Берегиня» найбільш емоційно напружений; чому ви так вважаєте?».

Дослідити емоційний стан героїв та виявити власні емоційні реакції, погляди, змодельовати позитивний емоційний стан на уроках української літератури учні мають змогу, виконуючи завдання мистецького спрямування, які потребують переказу уривку двічі: перший раз від імені Федька, другий – від імені Спірки; поглянути на зображені події очима різних персонажів твору. Учні пропонується намалювати ілюстрацію до легенди «Чому в морі є перли і мушлі», розповісти та прокоментувати власний вибір мелодії на слова пісень «Ой на горі да женці жнуть» і «Стоїть явір над водою». Фундаментом таких завдань є арт-терапія, метою якої є фокусування уваги на внутрішніх переживаннях.

На думку Т. Яценко, естетичні почуття тісно пов'язані з емоційною сферою: «...естетичне ставлення до дійсності являє собою нерозривну єдність емоційного і раціонального, почуттів і розуму» [75, с. 40]. Отже, формувати розуміння краси та розвиток естетичних потреб, здатність сприймати художній твір з естетичної точки зору вважаємо однією з виховних можливостей уроку української літератури. На думку Б. Степанишина, естетичне виховання є першочерговим завданням літературної освіти.

У процесі естетичного виховання на уроках української літератури в учнів формується ціннісне ставлення до мистецтва та потреба в читанні з метою отримання насолоди, усвідомлення краси та багатозначності; на основі милозвучності української мови, аналізу зображально-виражальних засобів виховується усвідомлення душевної краси й сили предків. В учнів розвивається здатність сприймати предмети навколишньої дійсності з естетичної точки зору як об'єкти мистецтва.

Можливості естетичного виховання втілюються під час вивчення учнями тем: «Історичне минуле нашого народу», «Рідна Україна. Світ природи» («За сонцем хмаронька пливе...», «Садок вишневий коло хати...» Т. Шевченка, «Не бував ти у наших краях!», «Гаї шумлять...», «Блакить мою душу обвіяла...» П. Тичини, «Стежечка», «Блискавка», «Веселка», «Криничка», «Дим»

І. Калинця). Очевидно, що вивчення дотичних до мистецтва тем та виконання творчих завдань сприятимуть створенню адекватної позитивної самооцінки учнів та допомагатимуть конструктивно самостверджуватися в колективі підлітків-однокласників.

Гіпотезу про можливість виховання християнських цінностей на уроках української літератури висунув Б. Степанишин. На думку педагога, саме вони є фундаментом гармонійно розвиненої особистості, яка в майбутньому впливатиме на суспільство та державу, відіграватиме важливі соціальні ролі. До переліку християнських цінностей можемо віднести любов і терпимість до ближнього, повагу до батьків, жертвність заради Батьківщини, порядність, милосердя, вірність сказаному слову, ідею оптимістичного сприйняття світу.

Довести важливість таких рис у житті учня можемо, використовуючи приклади героїв із творів української літератури («Цар Плаксій та Лоскотон» В. Симоненка, «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Г. Малик, «Дивак» Г. Тютюнника, «Сіроманець» М. Вінграновського, «Федько-халамидник» В. Винниченка, «Казка про яян», «Говорюща риба» Емми Андіївської, «Таємне Товариство боягузів, або засіб від переляку № 9» Лесі Ворониної, «Гуси-лебеді летять...» М. Стельмаха, «Лебеді материнства», «Ти знаєш, що ти — людина...» В. Симоненка, «Гер переможений» Л. Пономаренко). Разом із вихованням християнських моральних цінностей у процесі вивчення зазначених тем вбачаємо можливість формувати конструктивне ставлення до соціального оточення та ціннісне ставлення до свого соціального «Я»: розвивати здатність спілкуватися з однолітками, здатність критично мислити, розширювати сферу соціальних зв'язків, уміння уникати конфліктів, формувати культуру поведінки вдома.

Основною потенційною можливістю уроку літератури вважаємо виховання цінності культури читання. У результаті отриманих навичок культури читання на уроках української літератури учень має змогу здобути знання про життя, інформацію про психологічні аспекти поведінки членів суспільства, порівняти світоглядні цінності певного часу, проаналізувавши життєвий досвід героїв. Отриманий учнями досвід сприятиме його

застосуванню у власних життєвих ситуаціях, які потребують вирішення. Реалізацію цієї виховної можливості вбачаємо в розкритті змісту творів та під час здійснення аналітичної роботи за допомогою завдань, що посилюють інтерес до творчості митців, доцільного залучення додаткової наукової літератури («Порівняйте казку Івана Франка «Фарбований Лис» та індійську народну казку «Фарбований шакал», яку ви прочитали на уроках зарубіжної літератури. Чим вони подібні, а чим відрізняються?», «Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про міфічного героя Лісовика. Підготуйте про нього коротку розповідь з описом зовнішності», «Запишіть від старших людей кілька загадок»). У процесі уроків української літератури любов до книги та поважне ставлення до старших виховується під час опрацювання вступних тем.

Однією з виховних можливостей уроку української літератури є можливість формувати національно свідому особистість, розвивати патріотичні почуття учнів шляхом опрацювання творів історичної тематики, закріплення історичних фактів, пробудження почуття любові до України, прагнень дізнаватися про її минуле та зберігати, передавати отримані знання наступним поколінням, творити власну історію народу.

Реалізація зазначеної виховної можливості в учнів 5 класу відбувається під час вивчення теми «Історичне минуле нашого народу», у якій передбачено вивчення літописних оповідей, ознайомлення з історичною та літературною пам'яткою «Повість минулих літ». У процесі вивчення теми учні мають змогу зрозуміти значення давніх пам'яток літописання для сучасного українця, важливість знання історії українського народу, вплив та наслідки історичного минулого на сьогодення держави.

Виховний вплив на формування патріотичних почуттів та підвищення загальної освіченості молодого громадянина України в учнів 6 класу відбувається протягом опрацювання теми «Загадково прекрасна і славна давнина України». До цього розділу включено теми з вивчення календарно-обрядових пісень, народних колискових пісень. На таких уроках української літератури реалізується виховна роль художніх творів історичного і народознавчого спрямування. Міжпредметні зв'язки з історією України

(козацькою добою), а отже, процес формування національно свідомої особистості відбувається під час вивчення творів Т. Шевченка («Думка» («Тече вода в синє море»), «Іван Підкова»), В. Рутківського («Джури козака Швайки» («На козацьких островах»), С. Руданського («Добре торгувалось», «Запорожці у короля»).

Учні 7 класу визначають роль народної пісні в житті людини, осмислюють її значення, розмірковують над темою приналежності до народу, вірності Батьківщині, усвідомлюють потребу виховання почуття патріотизму під час опрацювання розділів: «Із пісенних скарбів», «Про минулі часи» («Захар Беркут» І. Франка, «Мені тринадцятий минало...», «Тополя», «Як умру, то поховайте...» Т. Шевченка, «За сестрою» А. Чайковського). Важливим етапом у процесі вивчення української літератури та формування національно свідомого громадянина України з гуманістичним світоглядом вважаємо ознайомлення із творчістю Г. Тютюнника (повість «Климко»), у якій розкрита тема Другої світової війни. Учні розуміють роль гуманізму в житті людини, порівнюють події минулого і сьогодення. Формування емоційно-ціннісного ставлення – усвідомлення значення загальнолюдських цінностей – реалізується у процесі вивчення твору на тлі Першої світової війни Б. Лепкого («Мишка (Казка для дітей, для малих і великих)»).

Значним є і результат виховної дії уроку української літератури на ціннісне ставлення до праці. Ознайомлення учнів із яскравими моментами біографії письменників, висвітлення вчителем ролі творчої праці в житті митців пробуджує міркування про важливість та різноманіття професій. У процесі опрацювання творів Г. Тютюнника («Дивак»), В. Симоненка («Гей, нові Колумби й Магеллани...») в учнів виникає інтерес до розвитку індивідуальних рис, які допомагають планувати власну діяльність та самореалізовуватися в житті.

Важливим орієнтиром виховання є формування ціннісного ставлення до природи. Через засоби художнього слова учні навчаються помічати красу навколишнього середовища, цінність та вичерпність природних ресурсів, усвідомлюють відповідальність та роль активної життєвої позиції у

проекції майбутнього на особистісному та державному рівнях. Потенціал уроку української літератури дозволяє учням наводити приклади з художніх творів, які стосуються ціннісного ставлення до природи, проводити аналітичну роботу з метою презентації дослідницького екологічного матеріалу. Тема української природи та довкілля порушена у творчості Т. Шевченка («За сонцем хмаронька пливе...», «Садок вишневий коло хати...»), П. Тичини («Не бував ти у наших краях!», «Гаї шумлять...», «Блакить мою душу обвіяла...»), Є. Гуцала («Лось»), М. Рильського («Дощ», «Осінь-маляр із палітрою пишною...»), М. Вінграновського («Сіроманець»), пісенній творчості В. Івасюка («Червона рута», «Я піду в далекі гори», «Балада про мальви», «Водограй»).

В основу алгоритму формування емоційно-ціннісних координат пропонуємо покласти компоненти моделі отримання літературної освіти [47] та результати нашого дослідження. Вважаємо за необхідне визначити такі етапи роботи над текстом для формування емоційно-ціннісних ставлень: розуміння змісту прочитаного та аналітична робота з художнім текстом; аналіз культурно-історичних епох та опрацювання світоглядних орієнтирів (творення на основі прочитаного власних суджень про цінності та норми, які є основою подальшої діяльності учня); дослідження висвітлених у тексті традицій; виявлення емоційних станів, які виникли в результаті опрацювання тексту; висловлення власної позиції стосовно прочитаного та визначення власної моделі поведінки.

Розуміння змісту прочитаного та аналітична робота з художнім текстом визначаємо першим етапом алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень. З метою досягнення високого результату в розумінні та інтерпретації художнього тексту, отримання від процесу вивчення мистецького твору насолоди доцільною є систематична робота над матеріалом будь-якої теми. У такому випадку учні матимуть узагальнені знання про роботу з художнім словом та досвід, що стане основою для подальшого самостійного читання та аналізу як з метою отримання естетичних почуттів, так і для самореалізації.

Вважаємо обов'язковим повне прочитання та опрацювання тексту для плідної подальшої роботи з інформаційним масивом. Результатом систематичної роботи над текстом стане розуміння внутрішньої логіки

предмета «Українська література», збільшиться інтерес до читання й сприйняття процесу пізнання художньої дійсності для отримання досвіду, розв'язання власних життєвих завдань на його основі.

Учитель-словесник на уроках української літератури навчає розуміти письменника, зацікавлює міркуваннями про власне ставлення до прочитаного та життя в цілому, допомагає усвідомлювати й виражати почуття хвилювання, радості, горя і щастя від прочитаного. Для пробудження інтересу до митця і його твору доцільним стане коментар учителя, бесіда, презентація відеоматеріалу з яскравими інформаційними елементами про біографію письменника, історичну епоху твору, історію його створення. Попередня робота налаштує і змотивує учнів на сприйняття матеріалу. Окрім уже названих, ефективними елементами є робота з активізації знань та встановлення інформаційного зв'язку із уже опрацьованими творами.

Слід зауважити, що текст має бути прочитаний декілька разів – спочатку ознайомлювальне (первинне) читання [41], згодом – читання окремих фрагментів. Така практика є надзвичайно важливою для розкриття повного розуміння ідеї і проблематики твору. Вже на цьому етапі діє принцип емоційності: учні сприймають твір, виявляють власні емоції – реакції на коло художніх подій. У процесі ознайомлення із твором учитель української літератури звертає увагу на ключові моменти, варті уваги та глибшого подальшого аналізу.

Аналіз назви твору, епіграфа, підзаголовка, присвяти є наступним кроком першого етапу роботи над текстом. Так, назва та епіграф додають інформацію до тлумачення, інтерпретації теми, ідеї, розгортання подій, настрою твору. Наявність епіграфа відіграє важливу роль і у творенні форми художнього твору [27].

До першого етапу роботи з текстом відносимо аналіз ідейно-тематичної основи та проблематики прозового твору, визначення ідеї. Ефективними у процесі аналізу зазначених компонентів розглядаємо запитання вчителя про події та життєві явища, які змальовано автором:

- Перекажи уривок двічі: перший раз від імені Федька, другий – від імені Спірки; поглянь на зображені події очима різних персонажів твору.
- Згадайте, які події в казці мають трикратний повтор.
- Які фрагменти казки є фантастичні; які чарівні предмети є в ній?
- Про що розповідають чумацькі пісні?
- Про що розповідають прочитані вами коломийки?

Виокремлення та формулювання ідеї твору вважаємо одним із головних етапів у розумінні змісту та подальшій роботі з текстом. Озвучивши ідею твору, учні мають змогу глибше розкрити образи, художні деталі та проблематику твору. Цей етап роботи з текстом також пов'язаний з емоційним реагуванням учнів на твір, адже поняття «ідея» визначається як «емоційно-інтелектуальна, пафосна спрямованість художнього твору, яка приблизно може бути охарактеризована як провідна думка, ядро задуму автора» [35, с. 291]. Отже, досягти ідейне спрямування художнього твору потрібно не лише інтелектуально, а й емоційно.

До етапу сприймання, розуміння тексту та роботи над ним доцільно включити аналіз композиції літературного твору, якщо вчитель вважає необхідним виконання цього виду роботи. У процесі визначення побудови прозового або ліричного твору вагому роль грають авторські відступи та описи (портрети, пейзажі, інтер'єри). Такі деталі тексту допоможуть поглиблено відчувати історичну епоху, настрої описуваного суспільства, їх ціннісні та культурні орієнтири, висвітлити побут героїв для визначення їх характеру, індивідуалізувати героя, розкрити психологічний підтекст або психічний стан персонажа.

Якщо відбувається пошукова робота над ліричним твором, вважаємо за необхідне визначити основні образи та встановити між ними взаємозв'язок. Для розкриття повної емоційної картини радимо визначити настрій ліричного героя, основу його переживань.

Таким чином, у процесі аналітичної роботи над текстом учні висловлюють думки і враження від прочитаного, систематизують отриману з твору інформацію, конкретно матимуть уявлення про тему, ідею, композицію

твору, настроєвість образів та психологічний стан ліричного героя. Важливим є те, що на цьому етапі відбувається не лише структурування знань, але і краще їх запам'ятовування через наявність принципу емоційності.

Аналіз культурно-історичних епох та опрацювання світоглядних орієнтирів, творення на основі прочитаного власних суджень про цінності та норми, які є основою власної діяльності, вважаємо другим етапом роботи над текстом у процесі формування емоційно-ціннісних орієнтирів учня.

Д. І. Чижевський вважав культурно-історичну епоху маркером для відображення стилів, які «розгортаються, переломлюються й трансформуються в низці сфер історичного буття» [72]. Отже, бачимо тісний зв'язок української літератури з культурологією та історією. У процесі визначення культурно-історичної епохи учні закріплюють знання з історії України, здобудуть вміння зіставляти різні історичні та культурні епохи, ідентифікувати себе представником культури. Такі вміння є основою реалізації компетентності «обізнаність та самовираження у сфері культури».

На цьому етапі учні здобувають уявлення про світ, закони людського життя. Для допомоги учням у встановленні матеріальних та моральних цінностей епохи вчитель пропонує учням висловити власні міркування про нові знання життя і людей, які вони отримали у процесі прочитання твору. Доцільним стане завдання з елементами пошукової роботи в довідковій літературі, у якому пропонується визначити історичну епоху твору, яка була основою твору. Виконання такого завдання дозволить учням уявити цілісну картину буття героїв твору. Після з'ясування історичної доби учитель-словесник ставить завдання схарактеризувати настрої зображуваної історичної доби, аргументуючи власну відповідь цитатою з твору.

Важливим є і виконання завдань на характеристику світу матеріальних та моральних, духовних цінностей зображуваної культурно-історичної доби, визначення пріоритетних цінностей змальованої культурної епохи для героїв твору. Сприятливими для формування емоційно-ціннісних ставлень вважаємо завдання, у яких потрібно дослідити на прикладі одного з героїв взаємозв'язок

системи цінностей, ритм героїв та спосіб життя; визначити роль цінностей суспільства та особистості у процесі вибору моделі поведінки.

Доречними для зазначеного етапу роботи над текстом стане система завдань і запитань:

- Спираючись на текстовий матеріал, створіть «Правила соціуму зображуваної історичної доби».
- Вчинки кого з героїв Ви схвалюєте і чому? Чи залежать вони від його принципів?
- Кого з героїв Ви засуджуєте або ж можете виправдати за ганебні вчинки? Які моральні принципи він порушив?
- Порівняйте принципи тогочасного суспільства та нашої буденності.
- Чи можете Ви стверджувати, що норми моралі впливають на уклад життя суспільства?
- Цінності кого б з героїв Ви б хотіли «перейняти»? Чому? Яку роль вони відіграють у Вашому житті?
- Напишіть лист від імені одного з героїв; розкажіть про його вчинки та чому він обрав саме таку модель поведінки.
- Чи цінують нині якості, притаманні герою? Чому?
- Укладіть таблицю «Цінності Лоскотона».

Таблиця 2.1

Цінності Лоскотона

Духовні якості та цінності	Цитата (приклад) із твору	Матеріальні цінності	Цитата (приклад із твору)
Позитивні емоції та почуття	«Він приходив кожний вечір —	Матеріальні цінності не мали значення для Лоскотона	«Але в тому диво-царстві, Зневажаючи закон, Жив у мандрах і митарстві Добрий дядько Лоскотон»

	Хай чи дощ іде, чи сніг — До голодної малечі І усім приносив сміх»		
Хоробрість	«Але дядько Лоскотон Не боявся цих заслон: Він ходив по всій країні І носив з собою сміх»		
Допомога біднякам	«Опі вночі Лоскотон, Коли всіх колише сон, Йшов собі в бідняцькі хати Їхніх діток		

	розважати»		
--	------------	--	--

Такі завдання допоможуть учням встановити причинно-наслідкові зв'язки між цінностями особистості та перебігом її життя, пробудять міркування щодо власних цінностей (моральних та матеріальних). У процесі виконання завдань учні зможуть визначити, які важливі принципи та риси світогляду стануть інструментом для реалізації себе в житті, досягнення цілей, розвитку особистості.

У старших класах не слід випускати з поля уваги й мистецьку епоху автора, який створив художній замисел, адже мистецькі твори певного періоду залежать також і від «духу часу». Згідно з точкою зору українського науковця Д. І. Чижевського, «закони мистецької техніки не є законами природи: вони можуть мінятися; вони справді змінюються і то досить значно у зв'язку з «духом часу»; вони змінюються у зв'язку з тією функцією, яку дана певна форма мистецького виразу виконує в цілому мистецького твору; закони мистецької техніки змінюються в залежності від панування того чи іншого мистецького напрямку» [72]. Короткі відомості про стиль, у якому працював письменник, від учителя або з підручника допоможуть учням усвідомити основу концепту творчості митця.

Вважаємо, що традиції відіграють вагому роль у з'ясуванні вчинків героїв, їх вибору, світогляду, життя, перебігу подій твору. Отже, третім етапом алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень визначаємо дослідження висвітлених традицій. Традиції також належать до культурно-історичної епохи, але вважаємо за необхідне проаналізувати їх вплив окремим елементом. Цінності, норми поведінки, звичаї та обряди втілені у традиціях, які отримані від предків та передаються в наступні покоління. Так само, як і цінності, традиції регулюють стосунки в суспільстві. Вважаємо доцільним подати взаємозв'язок і взаємозалежність цінностей та культури в такій схемі:

Схема 2.1

Взаємозв'язок цінностей і культури

Культура ↔ цінності

Науковець Н. М. Головач [12] характеризує прямий взаємозв'язок між традиціями, їх впливом на виховання та формування цінностей особистості, її соціалізацію і вибір зразка поведінки, вчинків. На цьому етапі доречним стане аналіз звичаїв та обрядів, які існували в зображуваному середовищі.

Історик Е. Гобсбаум також встановив взаємозв'язок між дотриманням традицій і формуванням цінностей. Науковець дотримувався поглядів, що метою повторюваності та циклічності традиції є саме прагнення прищепити конкретні цінності, погляди та встановити зв'язок із минулим, об'єднати суспільство. У подальшому вони мають слугувати «диференціальним маркером для самоідентифікації етносу» [21].

Згідно з точкою зору С. Андрусів, саме цінності, основою яких є емоції, можуть стати учневі орієнтиром у житті, сповненому випробувань та ситуацій, які потребують їх розв'язання: «Щоб жити (і вижити), людина – народ – людство повинні мати сталі точки відліку, центр, що організовує навколо себе з хаосу космос цінностей» [2, с. 115]. Учень, у якого сформовано емоційно-ціннісні ставлення, буде чітко знати: хто він, чого прагне та який із запропонованих варіантів поведінки стане конструктивним для його майбутнього.

Для розуміння учнями ролі звичаїв і традицій учитель формулює такі завдання:

- Назвіть родинні звичаї та обряди, які описано у творі; поясніть їх значення та роль у житті героїв.
- Використовуючи довідкову літературу та мережу Інтернет, з'ясуйте хронологію походження одного зі звичаїв або обрядів; про що свідчить час походження? Чому цей звичай так укорінився в житті українського народу?
- Підготуйте розповідь про існуючий звичай або обряд за такою схемою: «назва звичаю/обряду – перебіг звичаю/обряду – мета дійства – місце проведення обряду – учасники обряду – символізм обряду – використовувані предмети – символізм використовуваних предметів».

Виконуючи вищезазначене завдання, учні з'ясують, що в основу українських традицій (звичаїв, обрядів) покладено давні вірування, а кожен етап та використовувані предмети символізують зв'язок народу з природою, попередніми поколіннями, уявленнями народу про світобудову та існування духовного світу.

Дослідження традицій, описаних у творах української літератури, на нашу думку, сприятиме формуванню шанобливого ставлення до минулого українського народу, поваги до його мудрості та моральних якостей. За допомогою опрацьованого матеріалу учні матимуть приклад для наслідування від предків, отримають розуміння осмисленого виконання звичаїв та традицій.

Процес виявлення емоційних станів, які з'являються в результаті опрацювання тексту, визначаємо четвертим етапом алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень. Навчально-виховний процес не може бути повноцінним без залучення почуттів та емоцій особистості. Вважаємо надзвичайно важливим у процесі роботи над твором з'ясувати емоції, які супроводжували учня під час його прочитання, адже вони є основою формування емоційно-ціннісних ставлень.

Учитель-словесник на прикладах конкретних героїв має показати біполярність світу – існування у «єдності» та бінарних опозиціях категорій добра і зла, позитивних людських чеснот і негативних, конструктивних чи деструктивних для людської душі емоцій, почуттів. Таким чином, учні зможуть досягнути взаємозалежності подій твору й емоцій, які було пережито у процесі його прочитання.

Емоційно-вольовий стан є основою мотивації до подальшої діяльності учня, чинником, який відіграє вирішальну роль у виборі моделі поведінки. Під час уроку української літератури вчитель проводить бесіду, яка допомагає учням осмислити власні емоції та переживання на основі опрацьованого матеріалу. Прагнучи викликати емоційний відгук на опрацьований твір, розраховуємо на активну роботу учнів під час бесіди. Учні відповідають на поставлені вчителем запитання:

- Розкажи, як ти ставишся до героїв твору?

- Який момент у творі найбільш емоційний для тебе? Чому?
- Які емоції ти відчував, коли читав кульмінаційні фрагменти твору?

Уважно вислухавши міркування молодших підлітків, учитель робить висновок про користь читання української літератури, у процесі якого учень може здобути знання про життя, отримати життєвий досвід, насолоду та почуття естетичного задоволення. Особливо важливо наголосити на тому, що від засобів слова особистість може відчувати почуття та емоції, які не знала до цього. Тож робота над текстом збагачує емоційну сферу учнів. Здобутий із літератури досвід ефективно впливатиме на вибір власних вчинків, адже за допомогою конкретних прикладів вказуватиме учням позитивний зразок для наслідування, а також модель, яку потрібно втілювати у власне життя.

Збагачення морально-етичного досвіду особистості, висловлення позиції стосовно прочитаного та визначення власної моделі поведінки пропонуємо укласти п'ятим етапом алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень. У процесі роботи над текстом учні систематизували знання про ідейно-тематичну основу твору, визначили духовні та матеріальні цінності суспільства, своє ставлення до поведінки героїв та кола зображених подій. Підсумувати матеріал учитель може, давши відповіді на запитання про їх міркування гідного прикладу для наслідування одного з героїв твору; подавши бачення учнів власної моделі поведінки в подібній ситуації. Доцільною стане бесіда вчителя з учнями про позитивні для розвитку та реалізації особистості вчинки героїв твору. Під час обговорення твору вчителю-словеснику доцільно наголосити на безпосередньому зв'язку між оцінкою художнього твору та самовираженням.

Висновки до Розділу 2

У розділі було виокремлено потенційні виховні можливості уроку української літератури на основі Наказу «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України [48] та проаналізованих матеріалів літературознавців і методистів української літератури (Б. Степанишин, А. Фасоля, Т. Яценко). У ході аналізу порушеного питання визначено, що потенційні виховні можливості уроку української літератури повністю задовольняють вимоги, які висунуто до гармонійно розвиненої особистості.

Вивчення творів української літератури відіграє важливе значення у формуванні світогляду молодших підлітків, утвердженні актуальних на сучасному етапі розвитку суспільства загальнолюдських цінностей. Потенційними виховними можливостями дисципліни визначено розвиток та виховання емоцій та естетичних почуттів школяра, утвердження християнських цінностей, виховання цінності культури читання, формування національно свідомої особистості учня, формування ціннісного ставлення до природи і праці.

У ході дослідження було розроблено алгоритм формування емоційно-ціннісного ставлення, в основу якого було покладено компоненти моделі отримання літературної освіти. Відповідно, алгоритм складається з п'яти етапів, які передбачають розуміння змісту прочитаного та аналітичну роботу з художнім текстом, аналіз культурно-історичних епох та опрацювання світоглядних орієнтирів для формування учнями власних суджень про цінності та норми, які повинні бути основою власних вчинків. Дослідження висвітлених у творі традицій, виявлення емоційних станів молодшого підлітка, які з'являються в результаті роботи над текстом та визначення власної моделі поведінки, шляхом аналізу збагаченого морально-етичного досвіду, визначаємо ключовими етапами у формуванні емоційно-ціннісного ставлення.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ УЧНІВ 5-7 КЛАСІВ

3. 1. Система роботи з формування ціннісних ставлень і суджень під час вивчення вірша В. Симоненка «Лебеді материнства» та новели Л. Пономаренко «Гер переможений»

Основою формування емоційно-ціннісних ставлень є пережиті у процесі опрацювання літературного твору почуття та емоції. Вивчення ліричних творів є багатим ґрунтом для формування ціннісних орієнтирів молодшого підлітка, враховуючи специфіку літературного роду. Лірика характеризується єдністю думки і почуттів. За допомогою засобів художнього слова поет збуджує в читача емоційні відгуки, які надовго залишаються в пам'яті.

Функціонування розробленої методики в 7 класі демонструємо на матеріалі вивчення ліричних творів В. Симоненка. Неперевершена мистецька досконалість лірики письменника не залишає учнів емоційно байдужими до порушуваних проблем у творчості письменника. Програмою з української літератури [47] рекомендовано до вивчення вірші: «Лебеді материнства», «Ти знаєш, що ти – людина...», «Гей, нові Колумби й Магеллани...». Зазначені поезії покликані формувати почуття власної гідності, національно свідому особистість, яка поважає та цінує батьків, прагне реалізуватися в житті, виявляючи власні здібності і таланти. Вивчення творчості письменника має значний потенціал для реалізації такої наскрізної лінії, як «громадянська відповідальність».

На першому етапі розуміння змісту прочитаного та аналітичної роботи з художнім текстом урок можна розпочати з емоційної психологічної підготовки учнів до сприйняття поезії «Лебеді материнства». Із цією метою словесник розповість про враження, які лишилися у В. Симоненка від дитячих років, проведених лише з матір'ю. Учитель української літератури може самостійно добирати біографічні факти про письменника з метою осмислення учнями виховного впливу матері, міркування про її значення в долі кожної особистості.

Таким чином педагог висвітлить умови зростання і формування майбутнього письменника.

У процесі розповіді вчителя учні налаштовуються на сприйняття поезії «Лебеді материнства», що вимагає значних зусиль розуму й образної уяви учнів. Доцільно провести бесіду про розуміння учнями назви ліричного твору і запропонувати спрогнозувати, про що в ньому буде йти мова.

Виразно прочитавши поезію, учитель може переконатися у правильності розуміння теми та ідеї учнями за допомогою запитань:

- Які події зображено у вірші?
- Назвіть героїв ліричного твору.
- Від якої особи створено ліричний вірш?
- Що утверджує та возвеличує автор твору?

Для чіткого формулювання ідеї учні отримують завдання продовжити речення: «Вибрати не можна тільки ... і ...». Виходячи з цього твердження, учитель з учнями підсумовує те, що матір і Батьківщина є незмінними цінностями українського народу, які потрібно шанувати і берегти.

Другий етап аналізу культурно-історичних епох та опрацювання світоглядних орієнтирів, творення на основі прочитаного власних суджень про цінності та норми, які є основою власної діяльності, пропонуємо провести, поставивши такі запитання і завдання:

- Чи можемо ми визначити конкретну історичну епоху?
- Чи може читач зрозуміти, що події ліричного твору відбувається в Україні? Чому? Наведіть цитати, які є цьому підтвердженням.

Визначити настроєвість образів та цінності, які возвеличує автор, пропонуємо за допомогою завдання із заповненням таблиці. Така робота над текстом дозволить учням усвідомити, що вірш є актуальним для будь-якої історичної епохи, а найбільше – для сьогодення.

«Цінності ліричного героя»

№	Цінності	Цитата з ліричного твору
1	Цінність дитини та любов до неї	«Заглядає в шибу казка сивими очима,/ Материнська добра ласка/ в неї за плечима»
2	Повага до власного вибору друзів і дружини	«Можеш вибирати друзів і дружину», «Можна вибрати друга і по духу брата»
3	Любов до Батьківщини	«Можеш вибирати друзів і дружину, Вибрати не можна тільки Батьківщину»
4	Повага до батьків	«Та не можна рідну матір вибирати»

У ліричному творі простежуємо розвиток особистості з часів дитинства до свідомого дорослого періоду. Учитель-словесник скеровує учнів охарактеризувати, як цінності, закладені в дитинстві, впливають на людину протягом усього життя. Школярі міркують, якими цінностями у вірші мати поділилася з дитиною. Учні припускають, що від матері дитина навчилася виявляти любов та ніжність до ближніх («Материнська добра ласка/ в неї за плечима» [56, с.58]), проводити час із родиною (зі слів «Заглядає в шибу казка сивими очима» учні розуміють, що мати розповідає казку синові), захищати своїх рідних («Ой біжи, біжи, досадо,/не вертай до хати,/ Не пуцу тебе колиску синову гойдати» [56, с. 58]). Цінними є знання про світ дорослих і можливі випробування в майбутньому, вибір друзів і дружини. Особливу увагу учнів потрібно звернути на взаємозв'язок і причинно-наслідкові аспекти ціннісних орієнтирів та перебігу життя: якщо герой ліричного твору буде шанувати батьків та поважати Батьківщину, то він буде отримувати моральну підтримку навіть на чужині («За тобою завше будуть мандрувати/ Очі материнські і білява хата», «І якщо впадеш ти на чужому полі,/Прийдуть з України верби і тополі») [56, 59].

У процесі бесіди учні можуть переконатися, що вірш «Лебеді материнства» проголошує фундаментальні цінності українського народу. Підкріпити таку думку доречно запитанням про те, чи хотіли б учні перейняти цінності, які популяризуються у вірші, або завданням порівняти, чи заохочує сучасне суспільство повагу до батьків і рідного краю.

Вважаємо ліричний твір «Лебеді материнства» насиченим сімейними традиціями й уявленнями українського народу про влаштування світу. Тому доречним є третій етап, на якому відбувається дослідження висвітлених традицій.

Учитель-словесник пропонує інтерпретувати вірш і знайти традиції родини, які в ньому зображено. Аналізуючи художні засоби, учні можуть помітити, що мова ліричного твору інколи нагадує колискову («Ой біжи, біжи, досадо»). Отже, до родинних традицій можемо залучити розповідь матір'ю казки і співання дитині колискових.

Завдання простежити уявлення предків про влаштування світу в ліричному творі дозволить учням сформулювати думку про важливість колискової пісні для дитини. Школярі можуть визначити, що за допомогою такої пісні мати не тільки допомагає заснути маляті, але і сприяє формуванню любові до української мови, пізнанню світу. Знання про влаштування світу жінка передає у другій (умовній) частині ліричного твору. З монологу дитина може дізнатися про найголовніших осіб, які впливають на особистість – друзів, дружину, а також про існування істот української міфології – мавок. Для актуалізації знань про колискові, які учні вивчали у шостому класі, доречно запитати про ті колискові, які співали в дитинстві учням. Таке завдання дозволить поєднати власний досвід з отриманою інформацією та сприятиме кращому запам'ятовуванню матеріалу.

Виявлення емоційних станів, які з'явилися в результаті опрацювання тексту (четвертий етап), вважаємо особливо важливим у процесі формування емоційно-ціннісних ставлень. Доречною для отримання емоційного відгуку стане бесіда із запитаннями про емоції учнів, які вони пережили під час прочитання ліричного твору «Лебеді материнства»; враження, які залишились у

школярів після осмислення та аналізу вірша. Ефективною на цьому етапі роботи з тестом вважаємо бесіду, у процесі якої учні повідомлять свої думки щодо позитивної світлої «настроєвості» вірша В. Симоненка «Лебеді материнства».

Вивчення емоційних станів тісно пов'язане із психологією. Учителю-словесник може залучити завдання, які поєднують мистецтво слова і психологічну інформацію. Педагог наголосить, що у вірші автор використовує найменування кольорів та відтінків або ж явищ, які асоціюються з певними кольорами: рожевий, жовтий (зорі), чорний (темрява), білий (крила, хата), зелений. Учні обмінюються враженнями про ті кольори, які їм найбільше запам'яталися. Існує думка про те, що вибір кольору свідчить про емоційний стан особистості. Учитель пропонує обрати колір та зачитує емоційне навантаження кожного з кольорів. Таке завдання допоможе учням не лише висловити власні почуття та емоції, але й дізнатися про себе більше. Якщо значення кольору не збігається з емоційним враженням учня від ліричного твору, то дозволить звернутися до самоаналізу та спробувати глибше зрозуміти себе.

Значення семантики кольорів пропонуємо пояснити за допомогою праці «Колірний особистісний тест» В Драгунського [19]. Жовтий колір «викликає почуття простору, змін і розвитку, звільнення і полегшення» [19].

Зелений колір відповідає стабільності, стійкості, постійності, міцності, сталості, наполегливості, силі волі, відповідає за виявлення почуття власної значимості. Сірий колір є нейтральним. Ті, які обирають сірий колір, не хочуть дати пізнати себе, відгороджують себе від усіляких впливів. Також цей колір може сигналізувати про втому організму. Білий колір означає абсолютну свободу від усіляких перешкод і свободу до всіх можливостей.

Чорний колір виражає застій, захист і витіснення збуджуючих впливів. Рожевий колір є показником піднесених почуттів [19].

Учителеві слід наголосити на тому, що виконання такого завдання не слід сприймати надто серйозно, адже кожна особистість неповторна і її

характеристика емоційного стану може не належати до середнього статистичного результату.

Завершити роботу над формуванням емоційно-ціннісного ставлення пропонуємо на п'ятому етапі, під час якого відбувається збагачення морально-етичного досвіду особистості. У процесі бесіди про отримані від прочитання ліричного твору враження вчитель ставить такі запитання учням:

- Чи вважаєте ви принципи, визначені у вірші, гідними для наслідування?
- Яка з визначених у класі цінностей є пріоритетною для вас?
- Чи погоджуєтесь ви із думкою про те, що бути патріотом своєї Батьківщини почесно?

Відповідно до вікових психологічних особливостей, молодші підлітки бажають самовиражатися та висловлювати власну думку. Доречною стане дискусія «Вибрати не можна тільки Батьківщину», під час якої учні виголосять власну думку стосовно цього твердження та назвуть важливі для них цінності, які не можна «придбати».

Отже, на прикладі ліричного твору «Лебеді материнства» В. Симоненка в учнів формується поважне ставлення до Батьківщини та батьків, вони більше усвідомлюють, як рішення, прийняті в дитинстві, можуть впливати на подальший перебіг подій життя.

У процесі роботи над ліричним твором учні емоційно сприймають твір, аналізують ідейно-тематичний складник, культурно-історичну епоху. Під час опрацювання ліричного твору «Лебеді материнства» В. Симоненка молодші підлітки усвідомлюють актуальність та сучасність ідей, у яких стверджується, що Батьківщина та батьки є найактуальнішими цінностями в житті будь-якої особистості.

Виконуючи завдання, учні встановлять взаємозв'язок між цінностями особистостями та подіями, які відбуваються у її житті. Такі висновки дозволять виразити міркування та бажання щодо власного майбутнього, очікуваних результатів від теперішніх вчинків. Учні зрозуміють зв'язок думок, цінностей, вчинків теперішнього часу на майбутнє. Такий самоаналіз стане основою для

планування подальшої поведінки молодшого школяра та закріплення емоційно-ціннісного ставлення.

Багатогранний вплив має на п'ятикласників лірика П. Тичини, яка характеризується наявністю яскравих візуальних, аудіальних образів, що сприяє ефективному сприйняттю твору і відтворенню його уявою молодшого підлітка. Вплив відтвореної уявної картини за допомогою фантазії стане поштовхом до виникнення в учнів емоцій, які стануть основою формування ціннісних суджень, а в подальшому – дій особистості. Ознайомлюючи учнів з ліричним твором П. Тичини «Не бував ти у наших краях», ставимо за мету формувати ціннісне ставлення до природи, почуття патріотизму та відповідальності за рідний край, розвивати вміння помічати красу довкілля.

На етапі розуміння змісту прочитаного перед прочитанням вірша учитель емоційно налаштовує на сприйняття твору, запитуючи в учнів про улюблені мальовничі місця краю, пору року, коли на думку підлітків можна спостерігати найпривабливіші краєвиди. Думки школярів можуть різнитися, вчителів важливо закликати однолітків поважати думки один одного, наголосити на унікальності кожної особистості та її праві мати відмінне судження. Таке завдання допоможе не тільки налаштувати учнів на сприйняття ліричного твору, але й формуватиме толерантне ставлення до інших, розвиватиме вміння висловлювати міркування у класі. Зважаючи на психолого-педагогічні особливості розвитку учнів п'ятого класу, вміння представляти себе як особистість, виявляти творчі здібності є важливим у формуванні самооцінки підлітка. Вважаємо, що урок української літератури з відповідною системою завдань має можливість конструктивно реалізувати потреби учня в самоствердженні.

Для емоційного налаштування школярів пропонуємо відтворити відеоряд пейзажів у музичному супроводі. Така демонстрація буде доречною, враховуючи особливу манеру стилю П. Тичини, якому характерне застосування принципу музичності поезії.

Після виразного читання вірша учнями вчитель проводить бесіду, у процесі якої переконується у правильному розумінні учнями ідейно-тематичного наповнення за допомогою запитань:

- Що зображено у вірші? Які поетичні рядки вас найбільше схвилювали?
- Назвіть образи ліричного твору та художні деталі, які розкривають їх.
- Чи можете ви виокремити головний образ твору? Чому?
- У ліричному творі змальована лише природа? Як автор описує її?
- Який вплив природи на людей утверджує автор?
- Чи впливає природа на вас? Як саме?

У процесі бесіди вчитель із учнями підсумовує те, що автор не лише милується мальовничими краєвидами рідного краю, але і стверджує, що природа має позитивне лікувальне значення на почуття та внутрішній стан людини. Для підтвердження такого судження учні умовно поділяють ліричний твір на дві частини (перша частина – перша строфа, друга частина – друга строфа) і називають причини, з яких ліричний герой розуміє відсутність зв'язку людини із природою («Тебе ж завжди я бачу в сльозах... — /Не бував ти у наших краях...»[61, с.17]). Визначивши ознаки морального стану, на який не впливають «лікувальні сили» навколишнього середовища, учні називають відмінності між душевним станом героїв, зображених у першій частині, конкретизуючи, що вони мають яскравіші почуття («Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаєш, / Серце б'ється і б'ється в грудях...»[61, с. 17]).

Опрацювати світоглядні орієнтири та проаналізувати культурно-історичну епоху, сформулювати власні судження про цінності, зображені в ліричному творі, учитель пропонує за допомогою бесіди, поставивши запитання:

- Чи є відмінні риси між сучасним суспільством і зображеним у ліричному творі?
- Як ви розумієте вираз «завжди в сльозах»? Яке може бути переносне значення такому поняттю?

- Поміркуйте, чи часто вам зустрічаються люди, які «завжди в сльозах»?

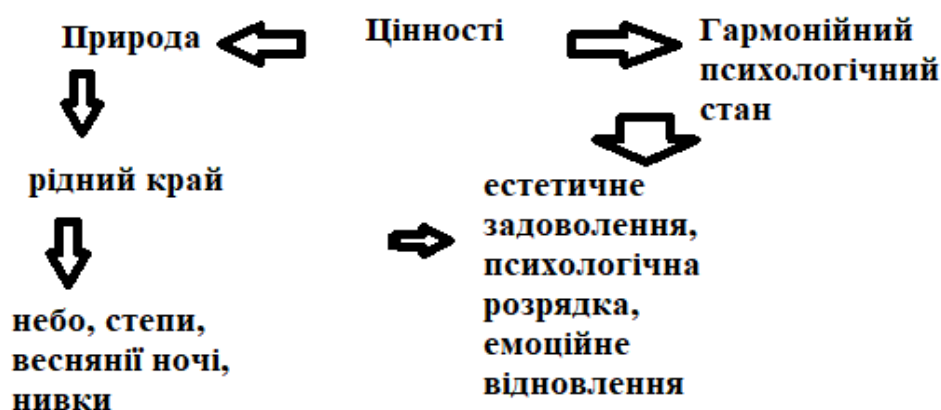
- Яке розв'язання апатичного стану особистості запропоновано у вірші «Не бував ти у наших краях»?

У процесі обговорення відповідей на питання учні розмірковують над поширеним для сучасної особистості явищем апатичного меланхолійного стану. Така робота дозволить учням усвідомити, що природа є для ліричного героя цінністю. Учитель-словесник пропонує назвати причини, через які возвеличується роль степів та гаїв у вірші, допомагає зробити висновок, що споглядання за навколишнім середовищем приносить естетичну насолоду, психологічне розвантаження, окрім цього сприяє розвитку уяви та творчого мислення.

Для визначення настроєвості твору учні вказують назву переживання, з яким ліричний герой розповідає про рідний край – гордість, захоплення, натхнення. Зважаючи на психолого-педагогічні особливості молодших підлітків та їх потребу переглядати унаочнений матеріал, доцільною стане вправа, у процесі якої учні повинні скласти інтелект-карту цінностей ліричного героя та їх значення для людини. Наводимо приклад складеної інтелект-карти.

Схема 3.1

Цінності ліричного героя та їх значення для людини

Складання схеми ефективно позначиться на усвідомленні учнями того, що цінності ліричного героя є актуальними і в наш час. Запитання, яке передбачає формування учнями відповіді про стресогенні чинники сьогодення, дозволить усвідомити, що сучасній суспільно активній особистості потрібен якісний відпочинок для відновлення емоційних та фізичних сил. Учитель скеровує міркування учнів до утвердження думки про те, що одним із головних способів відновлення емоційного здоров'я є природне середовище, тому людина повинна більше цінувати цю досконалу систему, відповідально ставитися до використання її ресурсів, берегти природу та її багатства.

Особливу увагу учнів потрібно звернути на взаємозв'язок бережливого ставлення суспільства до навколишнього середовища з позитивним психологічним впливом довкілля на ресурси людини. Доцільним для кращого розуміння стане зображена схема 3.2:

Схема 3.2

Взаємозв'язок людини з природою

Бережливе ставлення до природи

Збереження природних ресурсів

**Емоційне відновлення людини
Естетичне задоволення**

На третьому етапі алгоритму формування емоційно-ціннісного ставлення учні мають опрацювати світоглядні уявлення українського народу про стихійні явища природи, землю та віднайти їх сакральне значення. У процесі бесіди школярі глибше розуміють причини ціннісного ставлення до навколишнього середовища, адже в їх основі лежать уявлення предків. Підкріпити нову інформацію вчитель пропонує розповідями із власного досвіду. Молодші підлітки пригадують, з яким задоволенням працюють на землі їх дідусі та бабусі, які в родині є сімейні традиції, пов'язані із природою.

Для аналізу зображених у вірші П. Тичини «Не бував ти у наших краях» п'ятикласники повторно зачитують ліричний твір. Учитель-словесник пропонує інтерпретувати і вказати, чи пов'язані такі слова, як «зросли у степах», «не можуть без пісні і нивки зорати» [61, с. 17] із уже проговореним раніше матеріалом. Увага учнів зосереджується на тому, що у вірші герої надзвичайно цінують навколишнє середовище і робота із землею вже стала для них не звичайною рутинною, а традицією, невід'ємною частиною повсякденного життя.

На четвертому етапі алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень для виявлення емоційних станів учитель запитує про враження, яке читачі отримали після прочитання вірша П. Тичини «Не бував ти у наших краях», та настроїв, який у них залишився після його опрацювання. Молодші підлітки визначають позитивне емоційне навантаження ліричного твору. Школярі відповідають на поставлені вчителем запитання:

- Розкажи, які емоції у тебе виникли, коли ти уявляв небо і безмежні простори?
- Чи виникло у вас почуття свободи, коли ви уявили зелені степи?
- Під час прочитання ліричного твору у вас з'явилося бажання відвідати місце, про яке захоплено розповідає ліричний герой?
- Чи спровокувало читання вірша бажання вийти на вулицю і помилуватися природою?
- Ліричний герой із захопленням розповідає про рідний край, чи викликав текст у вас подібні емоції?

Уважно вислухавши відповіді учнів, учитель підсумовує, що навіть згадка про навколишнє середовище рідного краю викликає в людини приємні емоції, бажання здійснити прогулянку, помилуватися краєвидами. Отже, якщо лише думки викликають позитивне емоційне налаштування, то безпосередня взаємодія із природою рідного краю має надзвичайно конструктивно-відновлювальну дію на людину.

П'ятий етап алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень передбачає виголошення учнями суджень, які в них виробилися у процесі аналітичної роботи над текстом. Молодші підлітки розповідають про загальні враження від прочитання твору, нові знання про влаштування світу, предків, які було здобуто у процесі прочитання вірша П. Тичини «Не бував ти у наших краях». Учитель пропонує учням відповісти на такі запитання:

- Чи вважаєте ви себе відповідальними за стан навколишнього середовища?
- Які ваші вчинки можуть свідчити про відповідальність за природні ресурси?
- Чи можете ви розділити з ліричним героєм позитивні враження від перебування в рідному краї і споглядання місцевості?
- Яких правил, на вашу думку, повинна дотримуватися сучасна особистість для того, щоб запобігти розвитку екологічних проблем?
- Наскільки краса довкілля важлива для вашого гармонійного душевного стану?

- Чи на всіх людей краса природи впливає однаково?

Доцільним на завершальному етапі формування емоційно-ціннісних ставлень вважаємо введення інноваційної групової форми роботи, яка передбачає створення школярами розповіді – сторітелінгу. За бажанням п'ятикласники можуть підготувати міні-проект із використанням світлин змальовуваного місця, відеоряду з музикою. Це завдання покликане не лише формувати ціннісне ставлення до природи й естетики, але і розвивати вміння висловлювати власну думку, вдосконалювати здатність помічати красу. Емоційне складання оповідання про улюблене місце однокласників допоможе учням закріпити судження про те, що в сучасному світі природне середовище відіграє важливу роль у житті людини. У процесі виконання завдання молодші підлітки навчатимуться помічати деталі, які впливають на естетичні почуття особистості.

Отже, у процесі прочитання вірша П. Тичини «Не бував ти у наших краях» учні емоційно реагують на змальовану автором картину, формулюють власні міркування щодо відповідальності кожної людини за стан довкілля, міркують щодо вчинків, які можуть бути ними здійснені для збереження ресурсів рідного краю. На прикладі ліричного твору школярі розуміють вплив і цінність від естетичних вражень на духовний стан особистості. За допомогою системи комунікативних і творчих запитань і завдань молодші підлітки навчаються самостійно передавати власні враження, почуття від побаченого, вдосконалюючи естетичний смак.

3.2. Аналітична робота з оповіданням В. Винниченка «Федько-халамидник» та новелою Л. Пономаренко «Гер переможений» як засіб вироблення ціннісних координат молодших підлітків

Вдячним матеріалом для формування в підлітків морального та етичного емоційно-ціннісного ставлення є творчість В. Винниченка. Учителю-словеснику акцентує увагу учнів на тому, що автор був яскравою особистістю,

відомим українським письменником, політичним та громадським діячем. Учням 6 класу пропонується вивчати оповідання письменника «Федько-халамидник», яке, на перший погляд, є розповіддю про хлопчика-бешкетника. Дорослі герої твору визначають Федька не вартим прикладу та наслідування. Учитель-словесник формулює мету уроку української літератури — наштовхнути учнів на роздуми про мотивацію вчинків головного героя твору, допомогти розкрити бажання хлопчика чинити добро, бути щедрим і чесним.

Вивчення оповідання «Федько-халамидник» В. Винниченка сприятиме формуванню загальнолюдських цінностей, навчить поважати чесність, щирість, порядність, дотримуватися власного слова, виробити почуття людської гідності. Опрацьовуючи текстовий матеріал, розглядаючи приклад батьків Федька, молодші підлітки зрозуміють, що потрібно шанобливо ставитися до праці оточуючих. У процесі прочитання твору учні не залишаться байдужими до головних героїв твору, відчуваючи суперечливі почуття, радості за Федька і розчарування від вчинків Толі. Несподівана розв'язка оповідання, в якій Федько помирає, стане причиною глибоких роздумів учнів над долею хлопчика. Такі емоційні реакції сприятимуть розвитку емоційного інтелекту школярів. Цілком погоджуємося з думкою: «Авторські слова хвилюють, бентежать душі читачів, тримають їх у напруженні під час всіх перипетій розгортання сюжету» [11, с. 195]. Вважаємо, що базове емоційно-ціннісне ставлення, яке формується у процесі роботи над твором, — це розуміння унікальності і неповторності людського життя. Це оповідання розглядаємо як вдячний навчальний матеріал, здатен у наш непростий прагматичний час сформувати в підростаючого покоління ті моральні цінності, які споконвіків визначають сенс людського життя.

Перед роботою над текстом твору на першому етапі розуміння змісту прочитаного та аналітичною роботою з художнім текстом учитель-словесник продемонструє учням портрети письменника різних часів, відеоматеріали, які можуть пояснити окремі етапи життєпису письменника, відгуки його сучасників про світогляд та художню картину світу. В уяві школярів постане образ автора твору як непересічної особистості, якій

притаманні роздуми про щастя та цінності, що формують гармонійну особистість, сповнюють людину життєствердною енергією. Підкріпити розповідь про неординарність письменника в літературному середовищі доцільно цитатою Т. Качак, яка акцентує увагу на спробі письменника йти всупереч тогочасним приписам педагогіки й утверджувати власну думку про психологію дитячої душі: «Прозаїк з любов'ю показує образи дітей, поведінка яких не є зразковою, відступаючи від приписів тогочасної педагогіки, яка наполягала, що література для дітей має надавати приклади для наслідування» [25, с. 135]. Підготувати учнів до сприйняття оповідання можна за допомогою висвітлення фактів про те, що основою твору стали особисті спогади письменника.

Доцільним стане аналіз назви твору, який змусить учнів порівняти відповідність змістового наповнення його назви. Учитель-словесник пропонує учням скористатися довідковою літературою, знайти тлумачення слова «халамидник». Так, у «Словнику української мови» поняття «халамидник» має таке формулювання: «бешкетник, пустун» [59, с. 13.]. Учитель має можливість поглибити міркування підлітків запитанням про їх ставлення та згоду із твердженням про те, що Федько був бешкетником. Пропонуємо власну думку учнів підтверджувати цитатною характеристикою героя. Необхідною умовою належного засвоєння шестикласниками матеріалу є робота над ідейно-тематичним наповненням твору. Виявити сприйняття теми твору допоможуть запитання:

- Які враження викликало у вас оповідання? Чи сподобалося воно вам?
- Про що йдеться у прочитаному вами оповіданні?
- Перекажіть епізод твору, який вам найбільше запам'ятався.

Визначення ідеї оповідання є одним із компонентів роботи першого етапу над текстом. Допомогти учням у формулюванні ідеї вчитель-словесник може такими завданнями, які вимагають від учнів продовжити речення: «в оповіданні возвеличуються...» (позитивні якості характеру: чесність,

порядність, почуття власної гідності), «в оповіданні засуджуються...» (лицемірство, егоїзм, жорстоке поводження з дітьми)».

Для визначення рис характеру головного образу і розуміння суперечностей між поведінкою Федька та його характером учитель пропонує назвати головних героїв твору, позитивні якості характеру Федька, вчинки героїв, які учні можуть схвалити. Доцільною стане бесіда, під час якої учні виголосять власні міркування щодо образу Федька, визначать його позитивним або негативним. Образ Толі є контрастним до образу Федька, таку різницю доцільно підкреслити за допомогою запитань про вчинки Толі, за які учням було соромно. Вчитель пропонує визначити приналежність героя Толі до позитивних чи негативних героїв.

Під час другого етапу (аналізу культурно-історичних епох та опрацювання світоглядних орієнтирів) доречною метою стане формування правильного уявлення про цінності «мужицького» сина Федька на уроці української літератури. Таку мету вчитель може реалізувати за допомогою бесіди про ключові моменти твору. Аналітичну роботу з повістю доцільно розпочати із зачитування найбільш вагомих у ідейно-художньому плані фрагментів. Учитель, готуючись до уроку, заздалегідь їх визначить: кожен епізод оповідання розкриває характер та морально-духовні цінності Федька. Про те, що герой твору має поважливе ставлення до батьків, свідчить манера його відповіді під час бесіди з батьком про вчинене раніше. Сміливість хлопчика підкреслюється поведінкою під час сильної зливи. Не менш яскравим для сприйняття і розуміння вартості та цінності власного слова є момент розвитку дії оповідання, коли хлопчик завершує почату справу переходу на берег до кінця, незважаючи на ризик провалитися під крижини, а також кульмінаційна частина з порятунком Толі.

У результаті аналізу твору учні осмислюють те, що головний герой твору – Федько-халамидник – ніколи не мав наміру залишатися у стані спокою, завжди намагався вигадати щось нове та цікаве. Учителю доцільно скерувати бесіду, поставивши запитання, які б наштовхували учнів на роздуми про творчу натуру героя оповідання, який прагнув постійного пошуку, розвитку та

відкриттів. Учитель ставить запитання, які допомагають учням виявити причини того, що творчі здібності хлопчика не були помічені дорослими, а його енергія не була правильно скерована. Наприклад:

- Як Ви вважаєте, чи помічали батьки те, що Федько має творчу натуру?
- Яким чином батьки заохочували хлопчика до навчання та розвитку власних здібностей?
- Визначте, за якої умови енергія Федька могла бути спрямованою на позитивні вчинки?

В епізоді, коли Федько оголошує намір забрати повітряного змія, визнання своєї провини перед батьком учитель з учнями відстежує яскраву рису, притаманну характеру Федька, – чесність і щирість, бажання сповіщати про свої наміри, навіть якщо вони мають негативний характер, не діяти поза спинами товаришів. Простежено, що такі якості головний герой твору «Федько-халамидник» цінував в інших. Разом із тим, учні мають змогу дізнатися про щедрість хлопчика, який повертає чужі речі, а також може подарувати власні.

Вражаючим для учнів стане й обговорення того, що цінністю Федька-халамидника є благополуччя оточуючих його осіб – батьків, які переймаються місцем проживання родини, а найголовніше – навіть лицемірного та манірного, боягузливого Толі, заради якого він пожертвував власним життям, до останнього переживаючи за долю винуватця. Ефективним при розкритті цієї цінності стане порівняння характерів та вчинків хлопчиків від початку твору до кінця, за принципом «дія Федька – одночасна дія Толі, його відповідь».

Почати аналіз культурно-історичної епохи вчитель може, поставивши загальні запитання про нові відомості із твору, які учні дізналися про життя. Школярі діляться враженнями про вчинки героїв, які стали для них неочікуваними. У процесі відповідей на запитання підлітки візьмуть участь у бесіді, яку вчитель української літератури скеровує до роботи над культурно-історичними орієнтирами доби в опрацьованому оповіданні. Учитель має можливість поглибити знання учнів про зображену добу, запропонувавши

поміркувати, у яких фрагментах тексту оповідання йде мова про життя дітей у минулі часи. Учні мають пригадати дорікання батька Федькові про дружбу з «панами». Запитання про вживання в сучасному житті титулу «пани» на позначення соціального стану допоможе учням переконатися в тому, що події твору відбувалися за багато років до сучасності. Про віддаленість подій учням мають підказувати іграшки дітей твору «Федько-халамидник», доречними стануть запитання назвати ігри та іграшки, у які гралися діти в оповіданні «Федько-халамидник» (змій, підкова, гвіздки, запуск «телеграми», ігри під дощем, розваги на крижинах).

Визначити настрій зображуваної історичної доби учні можуть за допомогою аналізу «педагогічних» прийомів батьків та порівнянь із сучасними методами виховання. Підлітки мають назвати «прийоми», які застосовували батьки Федька під час покарання та заохочення хлопчика (при покаранні Федька били ременем, а при заохоченні давали дві або три копійки). У процесі обговорення системи виховання батьків Федька учитель пропонує озвучити власну думку учнів про те, чи схвалюють вони методи покарання, які застосовував батько хлопчика. У процесі відповідей на запитання учні мають змогу користуватися довідковою літературою та мережею Інтернет для пошуку окремих принципів виховання відомих українських педагогів. Це завдання сприятиме ефективному порівнянню систем виховання, дозволить зробити висновок про те, що історична епоха, у якій описано події, зробила жорстокими дорослих навіть у ставленні до дітей.

Виконання завдання «Заповніть таблицю «Цінності родини Федька-халамидника» сприятиме визначенню моральних та матеріальних цінностей, які стали основою моделі поведінки дорослих у прочитаному оповіданні. Учні мають змогу зрозуміти, що основою поведінки Федька були моральні цінності, у той час, як для його батьків матеріальні блага (помешкання, де жила родина) були не менш важливими за матеріальні.

Таблиця 3.2

Цінності родини Федька-халамидника

№	Цінність	Цитата з твору
1	Правда	«...батько виймає з кишені дві або три копійки й дає йому. То тобі за те, а це за те, що правду говориш... Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться, – він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо, справді, не брехав. Якби він схотів, то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить. Не любить також Федько й товаришів видавати».
2	Квартира, у якій мешкає родина (як матеріальна цінність бідних батьків)	«Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як з Стюпкою. Та через тебе нас з квартири виженуть...».
3	Витримка, почуття власної гідності	«А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти поводить. Він не плаче, не проситься, не обіщає, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить».
4	Ціна слова	«А давай об заклад, що перейду на той бік! – вмить звернувся Федько до Толі. – Ба не перейдеш! – Ну, давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижики. Хочеш? Толі зовсім не хотілось чижики, – навіть йому

		чирик? – але він згодився».
5	Хоробрість	«Тепер переходь сюди!.. Ну, от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад, підштовхну тепер до берега... Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розломалась надвоє, і Федько зник з льоду».
6	Самопожертва	«Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитать його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреш й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку? Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилились на всі боки. Він мовчав. – Говори ж, падлюко! – торсонула його мати. Федько глянув на Толю, – той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялись в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного. – Ну, говори ж, Федьку! – нетерпляче сказав батько Толин. Федько одвів очі од Толі, похилився і тихо сказав: – Повів... – І пхнув його на кригу? – Пхнув...»

Працюючи над таблицею, учні зможуть проаналізувати важливі в ідейно-художньому плані фрагменти. Школярі зможуть самостійно назвати цінності, які і в минулі часи, і нині є пріоритетними для суспільства. Доцільним для визначення цінностей героя стане завдання зі створенням асоціативної

схеми, яка допоможе закріпити знання про моральні та емоційні цінності головного героя твору.

За умови детального обговорення образу героя, аналізу його вчинків, правильно скерована бесіда вчителя з учнями перетвориться на визначення цінностей Федька та підбиття підсумків про моральність головного героя і його добру душу. У програмі з української літератури для 5-9 класів зазначено, що у процесі опрацювання твору учні мають «усвідомлювати найважливіші цінності моралі та етики, що роблять людину духовно багатою і щедрою на добро, порядність, чесність» [47].

У процесі обговорення родинних цінностей Федька вчитель скерує міркування учнів до обговорення значущості людського життя і пропонує поміркувати, чи можуть матеріальний пріоритет (помешкання, яке орендували батьки Федька-халамидника) бути важливішим за життя. Школярі мають змогу висловити власні думки про стійкі моральні орієнтири Толі або їх відсутність. Для підкріплення вже обговорюваних фрагментів учні по черзі зачитують фрагмент тексту, за допомогою якого читач розуміє, що самопожертва Федька для Толі не була вагомою.

Дослідження висвітлених традицій (третій етап) доцільно розпочати запитанням про традиції, які учні помітили у творі. Учитель-словесник допомагає учням, зачитуючи визначення поняття «традиції» з довідкової літератури, і дізнаються, що це звичайна, прийнята норма, манера поведінки, усталені погляди, переконання когось [59, с. 225]. Із прочитаного твору учні можуть зрозуміти, що прийнятною нормою оточення Федька були гостинні відвідини сусідів: «А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного» [10, с. 146]. Аналізуючи зазначену традицію, учні підсумовують, що доброзичливе ставлення один до одного є однією із цінностей оповідання «Федько-халамидник».

Розв'язка оповідання включає обряд, який не можна не помітити. Момент поховання хлопчика для учнів є одним із найтрагічніших сюжетів в українській літературі. Учні можуть поміркувати, навіщо у творі описано поховання Федька-халамидника. Доцільною стане бесіда про результат і вплив на

подальшу долю відступу Федька від принципу говорити правду. Обговорення героїв, які страждали за Федьком, підведуть учнів до міркувань про вчинок Толі, який свідчить про його егоїзм і байдужість до оточуючих. Бесіда вчителя-словесника про поховання Федька розкриє справжній характер Толі, дозволить учням зробити висновок про те, що навіть найтрагічніший обряд українського народу не став для манірного хлопця на заваді, щоб виявити свою неповагу до трагедії батьків загиблого та лицемірне ставлення до оточуючих: «Коли Федькова труна сховались за рогом вулиці і не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутивсь на одній нозі й побіг гратися з чижилом. Цього чижила він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька» [10, с.166].

Етап виявлення емоційних станів, які з'явилися в результаті опрацювання тексту (четвертий етап), вважаємо основним у формуванні емоційно-ціннісних ставлень у підлітків. На основі пережитих емоцій у подальшому буде сформована поведінка особистості. Цілком погоджуємося з думкою Т. Яценко про те, що в результаті переживання власного ставлення до певних подій, людей, формуються «... такі моральні якості особистості, як почуття власної гідності (честь, совість), почуття поваги до ближнього, любові до України, поваги до інших народів, бережного ставлення та естетичні почуття (охайності, порядку, пристойності) [75, с. 21]. Науковиця зазначає ті емоційно-ціннісні ставлення, які рекомендовано формувати шкільною програмою з української літератури в умовах нової української школи.

Почати виявлення емоційних станів учнів учителеві можна з постановки загальних запитань про емоції, які виникли в читачів у процесі прочитання твору, динаміку їх зміни. Учні можуть розповісти, як вони ставляться до Федька та чи подобається їм цей герой. Логічними стануть запитання про враження, які на учнів справляють вчинки Толі, які вчинки найбільше вразили школярів у поведінці дорослих героїв твору. Для унаочнення емоційного стану учнів учитель пропонує зобразити емоційний стан у вигляді шкали, біля моментів «спаду» та «піднесення» емоцій зазначити, який сюжетний поворот став причиною зміни емоційного стану. Наводимо приклад виконання

завдання: 1 – ігри хлопців; 2 – покарання Федька; 3 – заохочення говорити правду; 4 – розваги хлопців на крижинах; 5 – хоробрий порятунок Федьком Толі; 6 – несподівана смерть хлопчика.

Схема 3.3

Пропонуємо на уроці української літератури залучити рольову гру «Суд над Федьком». Відповідно до психологічних особливостей розвитку учням шостого класу цікаво виконувати завдання у формі гри, залучаючи акторську майстерність. Вважаємо, що виявлені акторські здібності після прочитаного емоційного сюжету сприятимуть самоствердженню учнів у колі однолітків, допоможуть зняти напругу після обговорення трагічного сюжету оповідання «Федько-халамидник».

Дійові особи рольової гри: Суддя, Прокурор, Адвокат, Федько, свідки захисту (товариші Федька, дорослі з місця розваг на крижинах), свідки звинувачення (батьки Толі), секретар. Роль Судді може виконати учитель для контролю толерантного проведення гри, приймаючи або відкидаючи аргументи дійових осіб. План гри: Вступне слово Судді, слово Прокурора, виступи свідків за звинуваченням (батьки Толі), слово адвоката, виступи свідків захисту (друзі Толі, дорослі з місця подій на крижинах), виступ звинувачуваного Федька, завершальне слово Судді.

У процесі гри учні мають довести невинуватість Федька, наводячи аргументи та цитуючи твір. Учні, які грають роль сторони обвинувачення,

занотовують причини, через які можемо вважати Федька винуватцем. Гравці сторони захисту мають довести невинуватість хлопця.

Наводимо очікуваний результат виконаного завдання.

Таблиця 3.4

Федько-халамидник: винуватець чи постраждалий?

№	Сторона обвинувачення	Сторона захисту
1	Зруйнував виліплені фігури з піску	Віддав змія зі своїми нитками
2	Забрав у хлопців змія	Зізнається у власних провинах перед батьками, не бреше
3	Викликав Толю гратися під дощем	Не сердиться на батьків за покарання
4		Врятував Толю на крижинах
5		Взяв провину за вчинок Толі на крижинах на себе

Останній етап збагачення морально-етичного досвіду особистості пропонуємо скерувати запитаннями про гідний приклад для наслідування серед героїв твору, риси характеру та вчинки Федька, які учні взяли б як орієнтир для власної поведінки. Учитель пропонує учням спрогнозувати фінал твору, якби Федько сказав правду про Толю та наслідки для Толі в такій ситуації. Заключним запитанням учитель пропонує висловити думки про те, для кого з героїв неправдиве свідчення стало фатальним.

Необхідною умовою ефективності методики формування емоційно-ціннісного ставлення у процесі вивчення художніх творів є актуалізація емоційного досвіду школярів, доцільним стануть запитання про ситуації учнів, у яких вони вагалися: потрібно чи не потрібно говорити правду дорослим, чи заохочують дорослі з їх оточення говорити правду, бути щирим. Така бесіда

допоможе поєднати власний досвід учня із враженнями, отриманими від прочитання та опрацювання твору.

У процесі бесіди в учнів виникає бажання обрати зразок для наслідування. Цілком переконливо звучить думка В. Захарової: «В учнів формуються уявлення про зразки поведінки і взаємовідносини між людьми, що стають стимулом і метою розвитку особистості...» [22, с. 60].

Під час виконання експериментальної частини наукового дослідження ми намагалися викласти розроблений алгоритм, щоб переконатися, що невичерпний матеріал із української літератури здатен сформувати емоційно-ціннісні ставлення учнів. Результат такої роботи повністю залежить від читача, який повинен бути підготовленим здійснювати навчально-виховний процес засобами художнього слова.

Отже, на прикладі оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» учні мають змогу сформувати уявлення про роль чесності, щирості, поваги до батьків, сміливості, самопожертви в житті особистості. На уроці української літератури за допомогою зазначених методів та прийомів можемо сформувати емоційно-ціннісне ставлення, рекомендоване Програмою з української літератури: «...усвідомлення найважливіших цінностей моралі та етики, що роблять людину багатогою і щедрою на добро, порядність і чесність» [47, с. 32].

Заслуговує на увагу новела Л. Пономаренко «Гер переможений», яку запропоновано вивчати учням 7 класу. Із глибоким осмисленням підходить письменниця до теми толерантності та гуманізму в сучасному житті. Цілком погоджуємося з науковцем В. Кузьменко, який акцентує увагу на майстерності Л. Пономаренко в зображенні духовного світу особистості, називаючи її прозу «художніми дослідженнями душі» [31, с. 65].

Ознайомлюючи учнів з оповіданням «Гер переможений», ставимо за мету виховувати шанобливе ціннісне ставлення до кожної особистості та її право на щастя, незалежно від її громадянства; формувати почуття людської гідності; повагу до історії українського народу. На прикладі новели, у якій змальовано післявоєнні реалії українського суспільства, семикласники мають можливість

глибше зрозуміти моральні орієнтири попередніх поколінь, ціну сьогоденної свободи дій та слова, а також закріпити знання з історії України.

Завдання вчителя-словесника на першому етапі алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень полягає в емоційному налаштуванні учнів на сприйняття прозового твору. Перед опрацюванням тексту вчитель запропонує учням відеоматеріали, які висвітлюють події та наслідки Другої світової війни, зацентрує їх увагу на реалістичності фактів новели «Гер переможений», розповідаючи про існування міста Гребінка, в якому жили і працювали колишні німецькі солдати. Доцільною для ефективного запам'ятовування нового матеріалу стане бесіда на основі власного досвіду школярів та раніше почутого від старшого покоління. Учитель-словесник пропонує молодшим підліткам розповісти декілька історій про події Другої світової війни, які їм розповідали члени родини. В уяві підлітків постане цілісна історична картина, яка сприятиме емоційному реагуванню учнів на новелу Л. Пономаренко «Гер переможений», що стане поштовхом для формування ціннісного ставлення до людського життя.

Осмислення семикласниками назви новели з її змістом пропонуємо поєднати з аналізом назви твору. Учитель рекомендує використати німецько-українські словники або інші довідкові джерела, з яких учні дізнаються, що поняття «гер» (herr) позначає людину чоловічої статі. Школярі роблять висновок, що в тексті йтиме мова про переможеного німецького чоловіка.

Учитель має можливість поглибити розуміння ідейно-тематичного пласту новели завданням виразити тему та ідею прочитаного за допомогою цитати з твору. Для визначення рис характеру Фрідріха учням пропонується дати відповіді на запитання про вдачу німецького полоненого, його переживання, риси характеру героя та аргументувати їх бачення подіями із твору.

Ефективним вважаємо завдання переказати один із уривків двічі: перший раз від імені корінних мешканців кварталу, другий – від імені полоненого Фрідріха. Зазначене завдання передбачає залучення акторської майстерності учнів, а також виявлення емпатії, що стане основою для подальшої появи

емоційно-ціннісного ставлення та моделі поведінки. Пережиті емоції допоможуть учням глибше усвідомити трагічність описаних подій як для українського, так і для німецького народів. Завдання, у процесі якого підлітки зможуть відповісти на запитання про наявність переможців у війні, стане рушійним для підбиття підсумків про те, що ворожнеча між народами приносить лише негативні наслідки і кожен повинен толерантно себе поводити, цінувати людську особистість, людську гідність.

Вважаємо, що процес аналізу культурно-історичних подій було розпочато одночасно із емоційним налаштуванням учнів. Школярі мали змогу дізнатися про історичні події, які стали основою новели. Аналітичну роботу зі світоглядних орієнтирів головного героя доцільно розпочати, визначивши, що кожен епізод розкриває цінності Фрідріха. Про те, що основою поведінки німецького полоненого було християнське «золоте правило»: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви» [6, с. 1193], свідчать якісно збудовані будинки, немовби «цей будинок міг би бути їхнім, стояти на околиці Лейпціга» [цит. за: 1, с. 184].

Потяг Фрідріха до прекрасного неодноразово простежено в бажанні саджати нагідки, виготовляти прикраси із цеглин. У процесі обговорення пріоритетів головного героя вчитель скеровує міркування учнів до утвердження думки про те, що «не місце красить людину, а людина прикрашає місце». Підсумовуючи учнівські відповіді, словесник наголошує, що справжню сутність людини можна зрозуміти навіть за незначними вчинками.

Ключовим моментом, який допомагає поглибити розуміння цінностей «переможеного чоловіка» була його любов до дітей. Із тексту новели семикласникам стає відомо, що Фрідріх має двох доньок, якими пишається, постійно демонструючи їх фото. Любов до малечі українського міста виявлялася в його лагідному ставленні, звертанні «Гут... кіндер... гут», співанні з ними пісень [цит. за: 1, с. 184]. Школярі мають змогу взяти участь у пошуковій роботі, знайти фрагменти тексту, в яких діти жорстоко і нечемно себе поводити, а чоловік не виявляв агресії. Ці фрагменти також є свідченням толерантного ставлення до інших, вияву мудрості, смиренності Фрідріха.

Учитель запросить учнів до дискусії твердженням про те, що толерантне ставлення Фрідріха до дітей у моменти їх бешкетування – це прояв внутрішньої сили.

Для того, щоб довести важливу роль чемності в цінностях німецьких полонених, учитель рекомендує зачитати фрагмент тексту, у якому розповідається про їх поважне ставлення до жінок. Учні знаходять уривок, в якому жінки приносять німецьким полоненим їжу, одяг, а останні дякують і називають їх «фрау». У результаті аналізу цитати учні осмислюють і те, що між полоненими та мешканцями міста поступово зменшувалася ворожнеча, негатив. Учні діляться власними думками про взаємозв'язок чемної поведінки німців, їх старанної праці та милосердних справ українських жінок. При уважному обговоренні цього фрагменту школярі мають дійти думки, що в новелі Л. Пономаренко знову діє принцип «золотого правила»: виявлення любові до ближнього.

Із метою узагальнення інформації про пріоритетні життєві явища для героя учні створюють схему «Ціннісні орієнтири Фрідріха». Наводимо приклад виконання цього завдання.

Схема 3.3

Ціннісні орієнтири Фрідріха

Емоційно напруженим для молодших підлітків стане процес обговорення загибелі головного героя. Учні зачитують фрагмент новели, а запитання вчителя про найбільш неприємний для них незрозумілий вчинок дорослих героїв скеровує школярів до висловлення міркувань про причини «ганебного» поховання Фрідріха (не насипавши горба над місцем захоронення). Для того, щоб пояснити неочікуваний вчинок мешканців міста, учитель пропонує перерахувати раніше почуті стереотипи про німецький народ у часи Другої світової війни. Така вправа сприятиме розумінню учнями ролі стереотипів та шаблонів у сучасному житті. Учні міркують про зусилля, необхідні для подолання «штампів». На підтвердження думки про те, що необхідно кожну особистість сприймати з повагою, оцінювати людину не за її «славою», а за вчинками, учитель-словесник пропонує навести приклади негативного впливу стереотипів, упереджених думок із власного життя. Таким чином, у процесі бесіди учні залучать до емоційної сфери власний досвід, який допоможе глибше відчувати трагічність ситуації та зробити висновок про суперечливу історичну епоху, у якій жорстокість могла перемагати почуття гуманізму, милосердя і толерантності.

На етапі дослідження висвітлених традицій (третій етап алгоритму формування емоційно-ціннісного ставлення) учитель пропонує проаналізувати вражаючий для учнів вчинок – поховання Фрідріха у звичайній ямі – з точки зору важливості такого обряду для українського народу. Учні групами досліджують інформацію в довідкових джерелах та мережі Інтернет. Перша група учнів доповідає про уявлення українців потойбічного життя, друга група висвітлює відомості про обряди та символи поховання, третя група школярів виголошує сакральне значення обряду для народу. Після опрацювання учнями матеріалу вчитель спрямовує міркування молодших підлітків до визначення причини такого нехтування традиціями на прикладі долі німецького полоненого. Семикласники висловлюють свої думки по черзі, а потім роблять висновок про жорстокі закони існування післявоєнного періоду, під час якого нехтували виконанням давніх традицій та обрядів.

Для осмислення морально-духовного підґрунтя виникнення війни учитель ставить запитання і завдання:

- Доведіть, що війна може мати негативне значення лише для однієї сторони. Чому ви так вважаєте?
- Які цінності повинні бути знівельовані суспільством, щоб мати впевненість у правильності власних намірів щодо агресивних дій відносно інших?
- Які моральні якості повинні бути сформовані в особистості для виявлення гуманного ставлення до оточуючих? Наведіть переконливі приклади.
- Чи актуальна тема толерантності в сучасному житті? У яких ситуаціях?
- Чи можна пояснити намір захищати власні судження ціною життя інших?

Підсумовуючи учнівські відповіді, вчитель підкреслить, що ціннісні орієнтири та пріоритетні емоційні стани особистості лежать в основі її подальших дій. Саме тому кожен учень повинен розвивати в собі морально-духовні цінності, які сприяють вибору гуманної моделі поведінки з оточуючими з метою уникнення негативних ситуацій.

Четвертий етап (виявлення емоційних станів) пропонуємо продовжити бесідою із запитаннями про почуття і роздуми, які виникли в учнів у процесі прочитання новели Л. Пономаренко «Гер переможений», про емоції, які школярі переживали разом із персонажами твору. Учні розповідають про власне ставлення до Фрідріха, називають вчинки, які викликали в них почуття захоплення, здивування. Для аналізу власних емоційних станів пропонуємо використати завдання із заповненням таблиці, в якій зазначені вчинки головного героя, а учні мають вказати емоції або переживання (попередньо обравши відповідну власному стану з довідки), які викликали в них фрагменти із твору. Це завдання сприятиме самоаналізу школярів, допоможе усвідомити власні переживання, наведений перелік переживань та емоцій у довідці розширить знання учнів про можливі стани. Наводимо приклад таблиці.

Таблиця 3.4

Мої емоції та переживання

№	Вчинок героя	Мої емоції та переживання
1	«Фрідріх скопав маленьку грядочку, обгородив її камінням і посіяв нагідки» [Авраменко О. Українська література: підручник для 7 класу. К.:Грамота, 2020.224 с ;с. 184]	Розчулення, повага до героя, інтерес до подальшої поведінки
2	Демонстрування фотокартки доньок дітям	Захоплення, повага, допитливість, любов до родини, любов до дітей, ніжність, смуток
3	Смерть Фрідріха	Пригнічення, сум, трагедія

4	Знахідка дитячої фотокартки у стіні будинку	Сором за вчинки, жаль, смуток
---	--	-------------------------------

Довідка: сором, огида, страх, гнів, розпач, розчулення, повага, сум, пригнічення, антипатія, ненависть, незадоволення, досада, смуток, сором, захоплення, ніжність, допитливість.

Для завершення етапу виявлення емоційних станів учитель-словесник дає учням завдання прочитати два останніх абзаци новели: «Минуло півстоліття. За цей час у будинку не тріснула жодна стіна, не струхла і не всохла підлога. Якось син вирішив повісити на стіні полицку. Стіна не піддавалася дриллю, а потім дріль шурхнув у якийсь отвір. Коли вибили цеглину, вийняли з отвору рукавицю. В рукавиці лежала фотокартка двох дівчаток у білих сукенках. Дріль пошкодив їм черевички, але дівчатка дивилися на нас, мов живі, і запитували: Ви не знаєте, де наш тато?...» [цит. за: 1, с. 185]. Прочитавши уривок, учні висловлюють власну думку про його роль у новелі, враження від поведінки дітей, які демонстрували жорстокість у ставленні до головного героя. Підкріпити оцінні судження школярів можна за допомогою запитання про подібні приклади з життя школярів, їх вчинки та спогади. Учні аналізують негативні і позитивні справи, роблячи висновок про важливу роль обмірковування моделі поведінки з метою уникнення почуття сорому та жалю за них у подальшому житті.

Аналіз збагачення морально-етичного досвіду молодшого підлітка (п'ятий етап алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень) вчитель розпочинає бесідою про нові знання, отримані у процесі прочитання новели «Гер переможений». Учні міркують про те, що твір змусив замислитися над темою поваги до особистості, роллю толерантності, вчинками, які можуть незаслужено скривдити людину. У процесі бесіди вчитель ставить такі запитання:

- Чи вважаєте ви Фрідріха позитивним героєм? Які вчинки про це свідчать? Зачитайте фрагмент із тексту новели.

- Які з цінностей головного героя вам найбільше запам'яталися? Чому? Про що це свідчить?

- Які гарні справи полоненого німця ви вважаєте гідними для наслідування у своєму житті? Чому? Як їх оцінює автор новели?

Вважаємо обов'язковим виконання завдання пошукового характеру, у якому потрібно назвати «слід», який залишився після смерті героя, користуючись схемою:

Схема 3.4

Слід, який залишив Фрідріх

- *Короткочасний слід*: квітка, яка зросла в листопаді.
- *Слід, у вигляді фізичного об'єкту*: якісно зведений будинок.
- *Слід у пам'яті людей*: спогади дітей про полоненого німця та його гарні справи, які живуть у людській пам'яті.

У процесі виконання завдання учні осмислюють, що кожна людина залишає після себе «сліди», які можуть бути як позитивними, так і негативними. Учитель наголошує на тому, що кожна людина сама обирає оцінні судження, які лежать в основі її поведінки, що вчинки і пам'ять, яка залишається про людину, мають безпосередній зв'язок.

Отже, на прикладі новели Л. Пономаренко «Гер переможений» молодші підлітки усвідомлюють роль поважного і толерантного ставлення до особистості, поваги один до одного в суспільстві. Виконуючи завдання, в учнів з'являються переконання про негативний вплив стереотипів, яких треба позбутися. Ці ставлення та пережиті емоції після прочитаного твору стануть основою усвідомлення власних емоцій, формування рішень, які слугуватимуть мотивацією до відповідної поведінки.

Висновки до Розділу 3

У розділі подано методичні рекомендації до ефективного впровадження алгоритму формування емоційно-ціннісного ставлення вчителю української літератури у проведення уроків. Функціонування розробленої методики було продемонстровано на матеріалі вивчення ліричних творів П. Тичини («Не бував ти у наших краях...») та В. Симоненка («Лебеді материнства»). Методичні вказівки до формування оцінних суджень молодших підлітків на основі прозових творів було розроблено на прикладах прозових творів В. Винниченка («Федько - халамидник») та Л. Пономаренко («Гер переможений»).

Результати здійсненого аналізу та розроблених методичних рекомендацій свідчать про те, що вірш П. Тичини «Не бував ти у наших краях...» є сприятливим матеріалом для формування в учнів 5-их класів відповідального ставлення до природних ресурсів, почуття любові до рідного краю. У процесі опрацювання ліричного твору учні усвідомлюють роль естетичних вражень для гармонійного духовного розвитку особистості.

У ході аналізу ліричного твору «Лебеді материнства» В. Симоненка з'ясовано, що поезія має потенційні можливості формувати ціннісні координати.

Вірш «Лебеді материнства» стане ефективною основою для формування національно свідомої особистості, патріота. Вплив від роботи над текстом дозволить сформувати в учнів ціннісне ставлення до своїх батьків та почуття поваги до власного вибору, почуття обов'язку перед родиною і нацією.

Вивчаючи твір «Федько-халамидник» В. Винниченка, учні сформуують уявлення про дружбу, вірність, що може здолати життєві невдачі. Підлітки зможуть порівняти життя дітей у минулі часи і розваги своїх ровесників нині, на основі чого вчитель української літератури намагатиметься сформувати почуття поваги до родини, до народу за благополучне сьогодення.

Описана в роботі методика формування емоційно-ціннісного ставлення підтверджує, що вивчення семикласниками новели Л. Пономаренко «Гер

переможений» реалізує завдання виробляти в учнів гуманне і толерантне ставлення до особистості. За допомогою системи розроблених завдань молодші підлітки усвідомлюють негативні наслідки впливу стереотипів та жорстокого ставлення до оточуючих.

У ході дослідження для кожного етапу розробленого алгоритму була сформована система запитань і завдань, які сприятимуть глибшому розкриттю ідейно-тематичного змісту твору, виявленню історичних цінностей та духовних орієнтирів доби, що дозволить учням досягнути основу поведінки героїв твору. У розділі подано теми бесід, які дозволять учням усвідомити власні емоції, переживання та стани. За допомогою коментарів учителя школярі зможуть зробити висновки про емоційно-ціннісні ставлення, які допоможуть їм у подальшому житті стати гармонійно розвиненою особистістю та самореалізуватися. Твердження учнів, які сформуються під час уроку української літератури, стануть основою подальшої поведінки молодшого підлітка. Окрім цього, у розділі вміщено завдання, які сприяють розвитку вмінь висловлювати власні думки, демонструвати акторські здібності та здійснювати самоаналіз поведінки.

ВИСНОВКИ

Формування емоційно-ціннісних ставлень учнів є важливим чинником усебічного гармонійного розвитку особистості. Емоції відіграють важливу роль у будь-якій сфері життя. Між розвитком особистості та емоційним станом, сформованими оцінними судженнями вбачаємо безпосередній зв'язок. На основі переживань школяра, його оцінок, досвіду формуються переконання і бажана модель поведінки. Розвинена емоційна культура є основою досягнення успіху школяра в майбутньому дорослому житті, ефективного підходу до вирішення життєвих ситуацій.

Відтак, можна впевнено стверджувати, що навчальна дисципліна «Українська література» має пріоритетну роль із точки зору вироблення оцінних суджень та залучення емоційної сфери учнів до цього процесу. Виховні можливості уроку української літератури відіграють важливу роль у формуванні особистості. Дієвим засобом формування конструктивних ціннісних суджень є художні твори української літератури. Засобами художнього слова, уроку української літератури виробляються предметні, міжпредметні компетентності, ключові компетентності особистості. Робота над художніми творами української літератури різних жанрів збагачує учнів емоційним досвідом, морально-духовними знаннями, які пробуджують почуття молодших підлітків, мотив до діяльності.

Емоційно-ціннісні ставлення сприяють формуванню основ самопізнання і самооцінки, усвідомленню власної індивідуальності та формуванню самоповаги. Ціннісні орієнтири, сформовані у процесі вивчення української літератури, впливають на реалізацію культури поведінки, виявлення толерантного і гуманного ставлення до інших. Під час вивчення предмета відбувається цілеспрямоване становлення і розвиток ціннісного ставлення до природи, пізнавального інтересу до мистецтва, поважного ставлення до праці.

Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що урок української літератури сприяє реалізації завдань у формуванні емоційно-ціннісних

ставлень, сформульованих у програмі з української літератури для закладів загальної середньої освіти (5-9 класи), оскільки предмет «Українська література» належить до групи навчальних дисциплін із провідним компонентом «морально-естетичне виховання».

Дані здійсненого аналізу теоретичних аспектів формування емоційно-ціннісних ставлень дозволяють зробити висновок, що основою психологічного механізму набуття досвіду емоційно-ціннісних ставлень є саме емоційне переживання. У результаті аналізу психолого-педагогічних особливостей учнів 5 – 7 класів було встановлено, що цей віковий період є сензитивним до засвоєння духовно-моральних цінностей, вибору правильної моделі поведінки, формуванню та переоцінці системи раніше засвоєних цінностей.

Описаний у роботі алгоритм формування емоційно-ціннісних ставлень складається із п'яти етапів, основою яких є компоненти моделі отримання літературної освіти. У процесі описаного алгоритму учні глибше розуміють ідейно-тематичне наповнення художнього твору, аналізують культурно-історичну епоху з метою здобуття уявлень про світ та цінності, закони людського життя. Опрацювання світоглядних орієнтирів сприяє виробленню власних міркувань про правила, норми, які стануть основою подальшої моделі поведінки учня в подібних ситуаціях.

Наступним етапом після дослідження та аналітичної роботи висвітлених у тексті традицій є процес виявлення емоційних переживань учнів після опрацювання художнього твору. Цей етап вважаємо основним в алгоритмі формування емоційно-ціннісних ставлень, адже він безпосередньо пов'язаний із самоаналізом емоційної сфери учнів, у процесі якого відбувається формування світоглядних орієнтирів. Останній етап алгоритму формування емоційно-ціннісних ставлень передбачає висловлення власної позиції стосовно прочитаного та вибір моделі поведінки.

Засобом вироблення ціннісних координат була визначена аналітична робота з ліричним та прозовим текстом. Дослідження дало можливість розробити методичні рекомендації для формування емоційно-ціннісних ставлень учнів у процесі вивчення поезії В. Симоненка «Лебеді материнства» та

вірша П. Тичини «Не бував ти у наших краях...». Ці твори вважаємо вдячним навчальним матеріалом, який передбачає реалізацію наскрізної лінії «Громадянська відповідальність» та формування судження про те, що мати, Батьківщина і батьки є незмінними цінностями українського народу. Під час вивчення ліричного твору П. Тичини в учнів виробляється ціннісне і відповідальне ставлення до природи рідного краю, формується розуміння цінності краси та естетики навколишнього світу.

Система запитань і завдань у процесі вивчення оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» допомагає сформувати бажання учнів чинити добрі справи, ціннісно і з повагою ставитися до виявлення чесності, порядності, гідності особистості. Учні усвідомлюють роль шанобливого ставлення до праці оточуючих.

Опрацювання новели Л. Пономаренко «Гер переможений» є основою для формування християнських моральних цінностей, толерантного ставлення до оточуючих, почуття людської гідності. Виробленню суджень про негативний вплив стереотипів і жорстокого поводження на особистість сприяють подані в Розділі 3 завдання і запитання.

Здійснене дослідження дозволяє зробити висновки про те, що емоції, пережиті у процесі читання твору української літератури та його опрацювання, впливають на появу правильних учнівських суджень про життя, суспільство, звичаї і традиції українського народу. Сформовані емоційно-ціннісні ставлення безпосередньо пов'язані з вибором прикладу поведінки молодшими підлітками, а згодом – мотивацією до дії. Під час виконання експериментальної частини наукового дослідження ми намагалися застосувати розроблений алгоритм із метою переконатися, що невичерпний матеріал із української літератури здатен сформувати емоційно-ціннісні ставлення учнів.

Порушена проблема не вичерпується результатами виконаного дослідження. Підтверджені під час написання роботи висновки можуть бути орієнтовними напрямками для подальших теоретичних досліджень із зазначеної проблеми: формування емоційно-ціннісного інтелекту школярів засобами

художнього слова, формування літературної компетентності учнів під час вивчення тексту художнього твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська література: підручник для 7 класу. К.: Грамота, 2020. 224 с.
2. Андрусів С. Модернізм/ постмодернізм: ланки безконечного ланцюга історико-культурних епох. *Світовид: Київ-Нью-Йорк. 1997. №1-2. С.113–116.*
3. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление. М.: Мысль, 1988. 253 с.
4. Базиль Л., Семенов О. Мовно-літературна освіта в Україні: погляд крізь роки: навчальний посібник. К.: Фенікс, 2008. 240 с.
5. Беляева А. П. Дидактические принципы профессиональной подготовки в профтех. училищах: метод. пособие. М.: Высш. шк., 1991. 208 с.
6. Біблія. К.: Біблійна ліга України, 2002. 1523 с.
7. Василець О.П., Білоусова Н.В. Сторітелінг на уроках української мови. *Психолого-педагогічні науки. 2019. № 2. С.59–64.*
8. Вашуленко О. В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра. *Початкова школа. 2013. № 1. С. 13–17.*
9. Выготский Л. С. Психология развития человека. М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. 1136 с.
10. Винниченко В. Раб краси: оповідання, повість, щоденникові записи. К.: Веселка, 1993. 383 с.
11. Вовк О. Емоційний потенціал дитячих оповідань Володимира Винниченка. *Актуальні питання гуманітарних наук. 2015. Вип 12. С. 193–198.*
12. Головач Н. М. Традиції і звичаї як фактор культурної соціалізації особистості. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2013. Вип 31. С. 206-213.*
13. Горболіс Л. Екологічна культура у художньому трактуванні українських письменників. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 132 с.

14. Горболіс Л. Таємниці аналізу художнього твору. *Дивослово*. 2014. Вип.4. С.62–63.
15. Горболіс Л. Традиційно-звичаєві погляди гуцулів на природу. *Народна творчість та етнографія*. 2004. Вип. 5 .С. 51–62.
16. Грецов А. Г. Практическая психология для подростков и родителей СПб.: Питер, 2006. 208 с.
17. Державний стандарт базової та повної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. - URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/28030/
18. Доля А. А. Лексико-семантичне поле світлого і темного кольорів у поетичній мові В. Симоненка. URL: <https://cutt.ly/igJWbRu>
19. Драгунский В.В. Цветовой личностный тест: практическое пособие. Минск: Харвест, 1999. – 448 с. – (Библиотека практической психологии). URL : <https://www.twirpx.com/file/244762/>
20. Дятленко Т. І. Аналіз художнього твору та інтерпретаційна діяльність на уроках української літератури як важливий складник літературної освіти учнів. Педагогічні науки: збірник наукових праць. 2019. № 86. С.199 – 123.
21. Євтух Б. В. Етнічність: енциклопедичний довідник. К.: Фенікс, 2012. 296 с.
22. Захарова В. А. Сутність та структура процесу формування моральних якостей учнів у філософській та педагогічній науці. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання: збірник наукових праць*. 2004. № 27. С. 60–64.
23. Зимняя И. А. Воспитание – проблема современного образования в России. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. 82 с.
24. Караганова О. А. Соціально-емоційне та етичне навчання (СЕЕН). Актуальні питання сучасної педагогіки: творчість, майстерність, професіоналізм: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції,

м. Кременчук, 13 березня, 2020 р. Кременчук: методичний кабінет, 2020. 546 с. С. 337 –342.

25. Качак Т. Українська література для дітей та юнацтва: підручник. К.: Академія, 2016. 350 с.

26. Кічук А. Ціннісне ставлення як психологічний феномен. Психологія і суспільство. 2006. №3. С.80 –84.

27. Климова Н.І. Роль епіграфу у вираженні концепту художнього твору. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2010. №20 (207). Ч.І. С. 50 – 55.

28. Комаровська О. Художнє пізнання та емоційний інтелект особистості: точки перетину в контексті мистецької освіти. Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи : збірник наукових праць. 2020. Вип.1 (3), ч.2. С.71 – 78.

29. Краковский А. П. О подростках. М., 1970. 272 с.

30. Крутецкий В. А. Психология: учебник для учащихся пед. училищ. М.: Просвещение, 1980. 352 с.

31. Кузьменко В. Неоімпресіоністична новелістика Любові Пономаренко: специфіка ідіостилу письменниці. Теоретична і дидактична філологія. 2015. Випуск 20. С. 65-76.

32. Куранова С. І. Основи психолінгвістики: навч. посібник. К.: ВЦ «Академія», 2012. 208 с.

33. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность: учебное пособие М: Смысл: Академия, 2004. 352 с.

34. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогіка, 1981. 188 с.

35. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К.: Академія, 2007. 753с.

36. Макаренко А. С. Педагогические сочинения / К.: Радян. шк., 1988. 512 с.

37. Магрламова К. Г. Виховання в учнів ціннісного ставлення до природи як складової природоохоронної роботи в основній школі : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2011. 23 с.

38. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: навч. посібник. К.: МАУП, 2008. 272 с.

39. Монке О. С. Формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дітей старшого дошкільного віку: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 Одеса: Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2002. 232 с.

40. Павліченко А. Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 98–121.

41. Паламар С. Робота над художнім твором як засіб формування літературної компетентності в учнів основної школи. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2013. №12. С. 21–23.

42. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Русский язык, 1989. 276 с.

43. Педагогика: большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапцевич. М.: Соврем. слово, 2005. 720 с.

44. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. К.: Педагогічна думка, 2001. 514 с.

45. Пилипчук Є. М. Новітні методики естетичного виховання учнів. Механізми сучасного інноваційного розвитку педагогічної науки та освіти: матеріали науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 18–19 жовтня 2019 р.). Херсон: Молодий вчений, 2019. 112 с. С. 87 – 91.

46. Присяжнюк С. Мовлення персонажів як засіб відтворення характерів та душевних станів (на матеріалі дитячої прози В. Винниченка). *Наукові записки*. 2019. Вип. 175. С. 476 – 481.

47. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з української літератури (5-9 класи). – URL: <https://cutt.ly/WfaMjMK>

48. Про основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України: наказ МОН №1243 від 31 жовтня 2011 року. – URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/

49. Райе Ф. Психология подросткового и юношеского возраста: пер. с англ. 2006. № 5. С. 74 – 84.

50. Семеног О. Використання родинних виховних традицій у навчальних закладах України. *Шлях освіти*. 1998. Вип.2. С.21–23.

51. Семеног О. Виховання мовної особистості на засадах української етнопедагогіки. *Актуальні проблеми української етнопедагогіки*. 2001. С.78–84.

52. Семеног О. Мовне родинознавство (виховний потенціал лінгвокультури рідного краю): навчальний посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. 105с.

53. Семеног О. Український фольклор: навчальний посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. 254с.

54. Сергієнко А. Забезпечення емоційно-ціннісної змістової лінії на уроках української літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 12. С. 10 –13.

55. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П. та ін. Загальна психологія: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

56. Симоненко В. У твоєму імені живу: збірник. К.: Веселка, 1994.350с.

57. Скуріхіна Т. П. Розвиток емоційного інтелекту у процесі соціалізації учнів на уроках зарубіжної літератури: посібник для вчителів зарубіжної літератури. – URL: <https://cutt.ly/mpANiZz>

58. Славська А. Я. Еколого-естетичне виховання учнів у школах Великої Британії. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. Вип.2. С.169-178.

59. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 11. 699 с.

60. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 10. 658 с.
61. Тичина П. Твори. К.: Молодь, 1976. 237с.
62. Тлумачний словник сучасної української мови / уклад. І. М. Забіяка. К.: Арій, 2007. 512 с.
63. Турянська О. Ф., Матвієнко О. М. Актуалізування системи емоційно-ціннісних ставлень учнів у навчанні – умова розвитку духовності в освітянському просторі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. Вип. 5. 212 с.*
64. Ушинский К. Д. Собрание починений. М., 1950. Т. 8. 679 с.
65. Фасоля А. Формування духовного світу особистості школяра засобами літератури. *Українська література в загальноосвітній школі. 1999. №1. С. 22–24.*
66. Федькевич С.В. Використання арт-технологій на уроках української літератури як розвиток емоційної складової характеру учня. Неперервна педагогічна освіта ХХІ століття: збірник матеріалів XVII Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О. П. Рудницької. К.: Талком, 2020. 282 с. С.129 –131.
67. Філософія: навчальний посібник / за ред. Т. О. Сілаєвої. Тернопіль: Астон, 2008. С. 180 – 182.
68. Фіцула М. М. Педагогіка. навчальний посібник. Тернопіль, 1997. 192 с.
69. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 2000. 576 с.
70. Флярковська О. Ціннісні орієнтації у підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2013. Вип. 26. С. 221-224.*
71. Чайкін М. Г. Впровадження соціально-емоціонального виховання в освітній процес закладу освіти. Нова українська школа: початок реформ: збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27

березня 2020 року / за заг. ред. Л. В. Задорожної-Княгницької. Маріуполь: МДУ. 2020. 284 с. С. 209–211. URL: <https://cutt.ly/WgJmP3i>

72. Чижевський Д. І. Культурно-історичні епохи. *Український історичний журнал*. 2017. №2. С.183 – 203.

73. Эльконин Д. Б. Введение в психологию. М.: Просвещение, 1995. 362 с.

74. Якубовська М. Модель емоційної регуляції у системі проєктно-організованого навчання: культурологічний аспект. Європейська проєктна культура в Україні: стан, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, 2020. 212 с. С. 206–209. URL: <https://cutt.ly/HgJmzFd>

75. Яценко Т. О. Родинне виховання учнів 5-8 класів у процесі вивчення української літератури: навчально-методичний посібник. К.: Ленвіт, 2004. 159 с.